

Məhəmməd Həşim Kamali

**Şəriətdə və *halal* qida
istehsalında *halal* və *haramı*
şərtləndirən amillər**

Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu

Şəriətdə və halal qida istehsalında halal və haramı şərtləndirən amillər

Məhəmməd Həşim Kamali

Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu

İDRAK

“İdrak” İctimai Birliyi

Bakı - 2020

© Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu, 2020

© “İdrak” İctimai Birliyi, 2020

The International Institute of Islamic Thought (USA)

P.O. Box 669, 500 Grove St., Suite 200, Herndon, VA 20170, USA

www.iiit.org

The International Institute of Islamic Thought (UK)

P.O. Box 126, Richmond, Surrey, TW9 2UD, UK

www.iiituk.com

“İdrak” İctimai Birliyi

AZ1100, Bakı ş., M. Seyidov 3138, D korpusu, 1-ci mərtəbə

www.idrak.org.az

ISBN:

Tərcüməçi: Natiq Adilov

Redaktor: Ülvi Babasoy

Bədii və texniki tərtibat: Həsən Həsənov

Kitab Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin
icazəsi ilə nəşr olunur (DK/Q-)

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	5
Giriş və ümumi anlayışlar	7
Halal və haramın dərk edilməsi	8
Edilməsinə icazə verilən əməllər (halal, mübah, caiz)	8
Halal və təyyibin müqayisəsi.	12
Əsas təmizlik prinsipləri (təharət)	17
Qadağan edilmiş hərəkətlər (haram)	21
Haramın əsasları	24
Haram, daimilik və dəyişiklik:	
İstihalənin (maddənin dəyişməsi) prinsipləri	27
Bəyənilməyən əməllər (məkrüh)	30
Bəyənilən əməllər (məndub)	34
Qeyri-müəyyən məsələlər: şübhəli məqamlar (Əl-şübuhat, məşbuh, məşkuk).	36
Qida qatqı maddələri	39
Şübhəli (məşhub) tərkib hissələri və qatqı maddələri	41
Qanunsuz hesab edilən tərkib hissələri və qida qatqıları	44
Heyvanların dinə uyğun olaraq kəsilməsi üçün tələblər	45
Dəyərlərin müəyyən edilməsində adətlərin rolu.	48
Ət, dəniz və süd məhsulları	50
Malayziyada halal qida sənayesi.	52
İslam və elm	54
Nəticə və tövsiyələr	58
Qeydlər	62

ÖN SÖZ

Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu (BİFİ) və Beynəlxalq Ali İslam Elmləri İnstitutu (BAİEl) Malayziya İslam hüququ sahəsində məşhur alim və mütəxəssis, professor Məhəmməd Həşim Kamalının müəllifi olduğu “Şəriət və halal qida istehsalında halal və haramı şərtləndirən amillər” adlı növbəti əsəri təqdim edir. Kamali şəriətlə bağlı çoxsaylı əsərlərin müəllifidir. Onun “İslam hüququnun prinsipləri”, “Şəriət hüququ: giriş”, “Hədis elmləri” və başqa əsərləri müxtəlif universitetlərdə dərs vəsaiti kimi istifadə olunur.

Halal və haram mövzusu ət istehsalı, qida təhlükəsizliyi, təmizliyi və heyvanlara olan münasibəti də ehtiva edir. Ancaq halal qida sənayesi ət və ət məhsulları ilə məhdudlaşmır. Buna görə də ərzaq istehsalında bazar reallıqları nəzərə alınır və tələb-təklif kontekstində İslam prinsiplərini əsas götürmək və dərk etmək vacibdir. Məsələn, qida qatqı maddələri istehlakçılar arasında çox vaxt çəşqinlik yaradır. Bank faizləri ribadan (faiz) yayınan və etik cərgivədə investisiya qoymaq istəyən şəxslər üçün də maneələr yaradır. Halal mövzusu hər məzhəbdə fərqli şərh olunur. Hətta müxtəlif region və mədəniyyətlər nəzərə alındıqda da eyni mənzərə ortaya çıxır. Daha aydın məlumat üçün Qurani-Kərimə istinad edilir.

Əsərdə halal qida sənayesində fəaliyyət göstərən şəxslər üçün praktiki məsləhətlər də verilmişdir. Tarixlər Hicri təqvimlə göstərildikdə HT, Qriqori təqvimi ilə göstəril-

dikdə QT qısaltmaları ilə qeyd edilmişdir. Ərəb mənşəli sözlər mötərizə içində yazılmışdır.

İslam Fikri İnstitutu (BİFİ) təsis edildiyi ildən (1981) bu vaxta kimi çox işlər görmüşdür. BİFİ müxtəlif elmi tədqiqat proqramları həyata keçirir, seminar və konfranslar təşkil edir, sosial elmlər və teologiya sahəsində elmi kitablar dərc edir ki, həmin kitablar ərəb və ingilis dillərində yeddi yüzdən artıq adda nəşr edilmiş və əsas dillərə tərcümə olunmuşdur.

2008-ci ildə Kuala Lumpurda təsis edilən Beynəlxalq Ali İslam Elmləri İnstitutu (BAİEİ Malayziya) müstəqil tədqiqat mərkəzidir. BAİEİ Malayziya müsəlmanlar və İslam dininin digər sivilizasiyalardakı rolu ilə bağlı seminarlar keçirir və müxtəlif kitablar nəşr etdirir. İnstitut bütün dünyada geniş spektrli və dinamik bir foruma çevrilmişdir.

BAİEİ Malayziya “İslam və sivilizasiyaların intibahı” adlı beynəlxalq indeksli, rüblük jurnal, iki aydan bir “BAİEİ Bülleteni, İslam və aktual məsələlər”, kitablar, monoqrafiyalar və silsilə nəşrlərlə diqqət mərkəzindədir. İnstitut müxtəlif mövzulara həsr olunmuş seminarlar, müzakirələr, yerli və beynəlxalq konfranslar təşkil etmişdir. BAİEİ Malayziyanın fəaliyyət və nəşrləri haqqında www.iais.org.my saytından məlumat əldə edə bilərsiniz. Professor Kamalinin şəxsi veb sahifəsi isə www.hashimkamali.com-dur.

BİFİ-nin London ofisi və BAİEİ Malayziya, Kuala Lumpur
Avqust, 2013-cü il

Şəriət və halal qida istehsalında halal və haramı şərtləndirən amillər

GİRİŞ VƏ ÜMUMİ ANLAYIŞLAR

Halal qida istehsalı ilkin inkişaf dövrünü keçmişdir. XXI əsrdə bu sahədə nəzərəçarpan inşikaf hiss olunmaqdadır. Halal qida sənayesi XXI əsrin ilk onilliyində aktuallıq qazanmışdır. Halal qida istehsalının sürətli inkişafının əsas səbəbi təhlükəsizlik, təmizlik və iqtisadi şəffaflıqdır. İslam bankçılığı halal qida sənayesində bazar reallıqları və tələblərə müsbət mənada təsir göstərmişdir. İslam prinsipləri halal qidanın mahiyyətini ifadə edir. İslami meyarlara istinad edən halal qida sənayesi iştirakçıları və mütəxəssisləri keçmiş nailiyyətlərlə mövcud səylərin birləşdirilməsini zəruri ehtiyac kimi görürlər. Ona görə də Quran, hədis və fiqh elmində mövcud olan dəlillərin nəzərdən keçirilməsi vacibdir. Hətta halal, haram, bəyənilməyən əməllər (məkrüh) və bəyənilən hərəkətlərlə (məndub) bağlı əsas prinsiplərin qeyd edilməsi çərçivəsində izahatlar verilir. İslam və elm arasındakı əlaqələrin müəyyən edilməsində adət-ənənələrin rolu da müzakirə və təhlil olunur. Bu mövzulara təmizliyin (təharət) normativ prinsipləri, haram elementlərin ortadan qaldırılması nəticəsində haramın halala çevrilməsinə xidmət edən maddələrin transformasiyası (dəyişilməsi) ilə bağlı az bilinən, amma əhəmiyyətli məsələ olan istihalə (bir haldan başqa hala keçmə - red.) daxildir. Bəzi qidaların halal, yaxud

haram olması əsas müzakirə mövzularındandır. Şübhəli hesab edilən qida qatqı maddələri isə qida emalı, təchizat zənciri və ərzaq müxtəlifliyi nəticəsində ortaya çıxan qida məhsullarıdır.

HALAL VƏ HARAMIN DƏRK EDİLMƏSİ

Qidaların halal və ya haram olması şəriətdə təfəsilatlı şəkildə əks olunmuşdur. Heyvanların halal və haram anlayışlarına görə kəsilməsi və şəriət qaydalarının süd məhsullarının emalında tətbiqi üçün təlimatları islam alimləri tərəfindən müəyyən edilmişdir. Lakin qida və içkilərə münasibətdə müəyyən fərqlər vardır. Qida sənayesində halal və haramla bağlı şübhəli suallara cavab vermək üçün İslam hüququna müraciət etmək lazımdır. Hətta bu sahədə ictihad etmək zərurəti yaranır. Mövcud fiqh kitablarında elmə məlum olan heyvan, quş, böcək və dəniz məhsulları barədə məlumatlar əks olunmuşdur. Müasir dövrdə isə məhsullar çoxçeşidlidir. Elm və texnologiyanın inşikafı nəticəsində ərzaq və qida məhsullarına münasibət dəyişə bilər. Halal və haram haqqında görüşlər fiqh elmində yeni suallar ortaya çıxarır və bu da öz növbəsində qida və ərzaqların tərkiblərinin şəriət nöqtəyi-nəzərindən araşdırılmasına ehtiyac yaradır.

EDİLMƏSİNƏ İCAZƏ VERİLƏN ƏMƏLLƏR (HALAL, MÜBAH, CAİZ)

Yarımbaşlıqda qeyd etdiyim üç ərəb mənşəli söz halal mövzusunda semantik mərkəz təşkil edir. Quran və hədislərdə ən çox rast gəlinən anlayışlardan biri də halal

və onun törəmələridir. Fiqh ədəbiyyatında isə daha çox mübah və caiz sözlərindən istifadə olunur (1). Halal fərdlərin seçim azadlığı olan davranış, əşya və ya hərəkətlərdir. Bunların edilməsinə görə fərdə hər hansı bir mükafat və ya cəza verilmir. Halal şəriətdə mövcud olan müfəssəl dəlillər və ya edilməsinə icazə verilən əməllərə əsasən də izah edilə bilər.

İslamda məsləhət görülən, edilməsinə icazə verilən, edilməsi məqbul hesab edilməyən, qadağan edilən beş əməl (müvafiq olaraq vacib, məndub, mübah, məkrüh və haram) Quran və hədislərdə aydın şəkildə əks olunmur. Quranda halal və bu sözün törəmələri yerinə “bu işdə günah yoxdur”, “günahlandırılmır” və ya “Allah bu işlərə görə sizi cavabdeh hesab etməyəcək” kimi ifadələr işlənir. Çünki həmin işlərin görülməsi günah sayılmır. Bu fikir Quran və hədislərdə izah olunan məkrüh və mənduba da aiddir. Quran və hədislərdə “Allah sevmir”, “nifrət”, “rəzalət”, “yoldan azır” və buna bənzər söz və ifadələr gördükdə bunları məkrüh, antonimlərini isə məndub olaraq qiymətləndiririk (2).

Quranın halal tezisindən aydın olur ki, insanların istehlakla bağlı seçim və azadlıqlarına əsassız məhdudiyyətlər qoymaq olmaz. Məhdudiyyətlərin çərçivəsi Quranda müəyyən edilən sərhədləri aşmamalıdır. Quranda edilməsinə icazə verilməyən hərəkətlər belə izah edilir: “Allah sizi çətinliyə salmaq istəməz, lakin O sizi pak etmək və sizə olan nemətini tamamlamaq istər ki, bəlkə şükür edəsiniz” (Maidə, 5:6), “Ey insanlar! Yerdə olan halal və təmiz ruzilərdən yeyin, şeytanın addım izləri ilə getməyin” (Bəqərə, 2:168 və 172) və “Ey iman gətirənlər! Allahın sizə halal buyurduğu təmiz ruziləri haram etməyin və həddi

aşmayın” (5:87). Quranın bu yanaşması ümumi təlimatlar müəyyən etməyə imkan vermişdir. Məsələn, “qadağan edilməsi sübut olunmayıbsa, hər bir işdə əsas norma həmin hərəkətin edilməsinə və ya görülməsinə icazənin verilməsidir” (3). Bitkilər və heyvan əti pak hesab edilməmək üçün hər hansı bir səbəb tapılmadıqda təmiz və halaldır. Bunun üçün əlavə şəriət hökmünə ehtiyac yoxdur. Bura insanların hər hansı qidanı yeyib-yeməməsi və ya bir hərəkəti edib-etməməsi də daxildir. Buna görə də Zahir məktəbinin ən böyük nümayəndələrindən biri İbn Hazm (ö.t. 1064/456) yuxarıda qeyd olunan beş anlayışı məcburi, qadağan edilən və edilməsinə icazə verilən əməllər olaraq üç kateqoriyaya ayırmış və qeyd etmişdir ki, məsləhət görülməyən və görülməyən əməllər mahiyyət etibarilə mübahın törəmələridir.

Müsəlman alimləri həm də bu fikri təbliğ edirlər ki, edilməsinə icazə verilən hər hansı bir hərəkət, əməllə bağlı fikirlər Quranda əksini tapmadıqda və Qurandakı dəlillər konkret olaraq bunun əksini göstərdikdə, Quran əsas olaraq nəzərə alınmalıdır, çünki haram anlayışı şübhəli dəlillər, zəif hədislər və eləcə də konkret olaraq bir mənanı ifadə etməyən Quran ayələri ilə müəyyən edilməməlidir (4). Müsəlman alimlərinə görə, ibahah (xüsusi olaraq qadağan edilmədikdə edilməsinə icazə verilmə prinsipi) ilə bağlı iki istisna ibadət və evli olmayan kişi və qadınlar arasında cinsi münasibətdir. Yəni əsas iddia budur ki, ibadət və edilməsi lazım olanlar Quranda konkret olaraq qeyd edilməlidir, əks təqdirdə bunlar güman və ya qadağan edilir. Kişi və qadın arasında rəsmi nikah olmadıqda onlar arasında cinsi münasibət qadağan edilir. Bu fikirlər müstəvisində heç kim gündə beş dəfə ibadət və ya konk-

ret Quran ayələri haqqında hər hansı bir əlavə və ya dəyişiklik təklif edə bilməz. Rəhman olan Allah ibadət üçün konkret yol müəyyən etmişdir və bizim vəzifəmiz ilahi əmr və buyruqlara əməl etməkdir.

Maliki fiqh məzhəbinin nümayəndələri digər alimlər tərəfindən məkruh hesab olunan və ya qadağan edilən heyvan mənşəli qidalar mövzusunda liberal mövqe nümayiş etdirirlər. Bu mövzuda Şafi, Hənəfi və Cəfəri məzhəblərinin nümayəndələrinin fikirləri daha ətraflı və dəqiqdir. Hənəbəli məzhəbinin davamçıları məsələyə radikal yanaşırlar. Maliki məzhəbinə görə, tullantılarla qidalanan heyvanlar, yırtıcı quşlar, qarışqa, soxulcan və böcəklər də daxil olmaqla quruda və suda yaşayan heyvanlar yeyilə bilər. Bir çox alim yuxarıda qeyd edilənləri məkruh və ya haram olaraq qiymətləndirir (5). Maliki yeganə məzhəbdir ki, İslam hüququndakı ikinci dərəcəli sübutları əsas olaraq qəbul edir. Digər alimlər seçici mövqe tuturlar.

Halal və mübahın üç növü var:

1. Səyahət etmək, ova getmək və ya təmiz havada gəzmək kimi edilib-edilməməsi nəticəsində insanların hər hansı bir zərərə məruz qalmadığı hərəkətlər.

2. Tamamilə qadağan edilməsinə baxmayaraq, ehtiyacdən doğan hərəkətlər. Bura bir insanın ölməmək üçün leşətini yeməsi də daxildir (6).

3. İslamdan əvvəl mövcud olan və ya İslamı qəbul etməzdən əvvəl digər dinlərə mənsub insanlar tərəfindən edilən və İslamın ortaya çıxması və həmin şəxslərin İslamı qəbul etməsi ilə qadağan olan hərəkətlərdir. Məsələn, şərab Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s) Mədinəyə hicrət etməsindən əvvəl qadağan edilməmişdi. Bu səbəbdən Quranın Maidə (5:90) surəsi ilə haram elan edilənə kimi şəra-

bın içilməsi mübah hesab edilirdi (7). Əl-Qəzzaliyə görə, necə ki, mübah anlayışını uşaqların, ruhi xəstəliyi olan insanların və ya heyvanların hərəkətlərinə şamil etmək olmaz, eləcə də Allahın qanunlarını mübah adlandırmaq doğru deyildir. Həmçinin İslam dininə kimi mövcud olan qanun və əməllər də mübah adlana bilməz.

Mübahın özü də üç növə ayrılır:

1. Fərdlər üçün mübah hesab edilən, amma ümumilikdə cəmiyyət üçün məsləhət görülən (məndub) əməllər. Vegetarian yeməklər, qoyun və mal əti kimi müəyyən qidaların yeyilməsi fərdlər üçün mübahdır, amma bu qidaların bazarlarda olmasını təmin etmək məndubdur.

2. Fərdlər üçün mübah hesab edilən, amma cəmiyyət üçün vacib olan əməllər. Normal şərtlərdə yemək, içmək və nikaha daxil olmaq fərdlər üçün mübahdır, bunları təmin etmək cəmiyyət və onun rəhbəri üçün vacibdir. Eyni qaydada hər hansı bir işi və ya peşəni seçmək fərdlər üçün mübahdır, lakin müəyyən növ sənayenin və ticarət imkanlarının təmin edilməsi cəmiyyət üçün vacibdir.

3. Vaxtaşırı edildikdə mübah, lakin mütəmadi hal al-dıqda qadağan edilən hərəkətlər. Məsələn, müəyyən vaxtlarda uşaqlarla danışarkən sərt sözlər işlətmək mübahdır, bu halın təkrar edilməsi, davamlı olması isə qadağandır və məkruhdur (8).

HALAL VƏ TƏYYİBİN MÜQAYİSƏSİ

Təyyib (təmiz, pak) insanlar tərəfindən təbii qəbul edilən əşya, hərəkət və davranışlara aid edilən anlayışdır. İnsanlar təyyibi müstəqil şəkildə qəbul edirlər (9). Təyyibin antonimi İslamda qəbul edilməyən əşya, hərəkət və

davranışlardır (10). Halal və haram, təyyib və xəbis arasındakı əlaqə halal-təyyib və haram-xəbis uyğunluğunu ortaya çıxarır. Allah halal və haramı insanların rifah və mənfəəti üçün yaratmışdır. O, təyyib olmayan heç bir şeyi halal, xəbis olmayanı isə haram olaraq əmr etməmişdir. Bu səbəbdən bəşəriyyət Allahın əmrlərindən xeyir tapmışdır. Allahın buyruqları təbii və spesifikdir. Halal və haram komfortlu və orqanik həyat tərzinə xidmət edir (11). Daha dəqiq desək, insana zərərli olan hər şey haramdır, faydalı olan isə halaldır (12).

Təyyib İslam hüququnda mübah və halal anlayışları kimi ayrıca bir hüquqi kateqoriya olaraq qeyd edilmir. Bu səbəbdən müsəlmanların yedikləri və içdikləri şəriətə uyğundur, yəni təyyibdir və ya yüksək keyfiyyətdədir.

Qeyri-müsəlman ölkələrində yaşayan müsəlmanlar isə mümkün qədər halal qidalanmağa əməl etməlidirlər. Hətta qeyri-müsəlman multikulturalist ölkələrin böyük ərzaq mağazalarında bu qaydalara əsasən müsəlmanlar üçün təyyib və yüksək keyfiyyət çərçivəsində məhsul seçiminə şərait yaradırlar. Bu şəraitlər daxilində və əldə olan imkanlardan istifadə edərək halal və haram qaydalarına əməl etmək müsəlmanların gündəlik həyatlarının əsas hissəsi olmalıdır.

Halal və haram anlayışları insanların həyatlarındakı bütün davranışlara həmişə aid olmur və bunlar həmin davranışların hansı həddə olması ilə bağlı olur. Lakin beş əsas dəyər arasında məndubun da mövcud olması onu göstərir ki, şəriətdə insan öz davranışlarında həssas olmalı və zərərli şeylərdən uzaq gəzməlidir. Halal qida ilə bağlı onu da qeyd etməliyik ki, İslam hüququna əsasən müsəlmanlara ilbiz, soxulcan, çəyirtkə, kərtənkələ, hət-

ta timsah kimi heyvan və böcəklər yeməyə icazə verilir, amma bunların heç biri haqqında təyyib sözü istifadə olunma bilməz. Qidalarla bağlı halal və təyyib arasındakı fərq əsasən çox sayda heyvan, quş və böcək növlərinin yeyilməsinə icazə verildiyi Maliki məzhəbində aydın görünür. Belə ki, qida seçimində təyyib tamamilə paklıq, təmizlik, təbiiliklə əlaqəlidir, ona görə də yuxarıda sadaladığımız qidalara icazə verilsə də, təyyib hesab edilmir.

Qeyd etməliyik ki, təyyib anlayışı ancaq qida mövzusu ilə məhdudlaşmır. Quran və hədislərin təhlili göstərir ki, təyyib görülmə işlər (Bəqərə, 2:267), gözəl əməllər (Muminun, 23:51), gözəl kəamlardan istifadə etmək (Həcc, 22:24), təmiz və vicdanlı insanlar, qadın və kişilər (Nir, 24:26), həmçinin gözəl və rahat məskənlər (Tövbə, 9:72; Saff, 61:12) kimi məsələlərə də aid edilir. Təyyib istər yeməli qidalar, istərsə də digər davranış növlərinə aid olduqda xəbis sözünün antonomi mənasında istifadə olunur. Təyyib sözünün cəmi olan təyyibat bir çox mənəni ehtiva edir və Quranda əsas mövzulardan biridir. Bəlkə də bu səbəbdən Quranda təyyib və təyyibat sözünün istifadəsi nəzərə alınmalı, lakin məcburi deyil, mənəvi mahiyyətdə başa düşülməlidir.

Qida sənayesi, məhsulların genetik modifikasiyası və qida istehsalında sürətli inkişaf mövcuddur. Qida sahəsində təyyibi məndubun alt qrupu və ya hətta ayrı bir qrup olaraq müəyyən etmək məntiqlidir. İstehsalat sahələrindəki texnologiyalar və kommərsiya məqsədi üçün ərzaq istehsalında müşahidə olunan proseslər bazarlardakı ərzaq və qidaların təbii olması ilə bağlı müəyyən şübhələr yaradır. Buna görə də halal qida sənayesi təyyibə nail olmaq

üçün ən müvafiq yoldur və bu kateqoriyaya aid olan qidalar sertifikatlaşdırılaraq “halal” etiketi ilə təmin edilə bilər.

Quran və hədislərdə təyyiblə halal anlayışı əksər məqamlarda birlikdə işlədilir (Bəqərə, 2:167; Maidə, 5:4, 5:87; Əraf, 7:157; Nisa, 4:160). Quran peyğəmbərə və möminlərə müraciət edərək deyir: “Ey elçilər! Halal nemətlərdən yeyin və yaxşı işlər görün! Mən, həqiqətən, sizin nə etdiklərinizi bilirəm!” (Muminun, 23:51) və “Ey iman gətirənlər! Sizə ruzi kimi verdiyimiz pak şeylərdən yeyin və əgər Allaha ibadət edirsinizsə, Ona şükür edin!” (Bəqərə, 2:172). Bu hədisləri oxuduqda halalın mahiyyət etibarilə təyyib olması məsələsində şübhə qalmır. Peyğəmbərə müraciət edilən ayədə də bu məsələ öz əksini tapmışdır: “Səndən onlara nəyin halal edildiyini soruşurlar. De: “Təmiz nemətlər və Allahın sizə öyrətdiyindən öyrədib əhliləşdirdiyiniz yırtıcı heyvanların ovladıqları sizə halal edildi” (Maidə, 5:4). Quranda halal sözünün birinci, təyyib sözünün ikinci istifadə olunması təyyibin halaldan sonrakı mərhələ olduğunu göstərir.

Fiqh elminə görə, “halal və haramla bağlı qeyri-müəyyənlik olduqda harama üstünlük verilir” (13). Başqa sözlə desək, mövcud dəlillərə əsasən hər hansı bir hərəkətin edilməsinə həm icazə verilməsi, həm də verilməməsi mümkün olarsa, sonuncu seçilir. Əl-Süyuti “Əl-Aşbah və Əl-Nazar” əsərində qeyd edir ki, fikirlər hədislərə əsaslanır. Hədisdə qeyd olunur ki, halal və haramla bağlı qeyri-müəyyənlik olduqda harama üstünlük verilir. Əbu Əl-Fədl Əl-İraqi (ö.t.806/1403), Tacəddin Əl-Sübhi (ö.t.1369/771) və Əbu Bəkir Əl-Beyhəki (ö.t.1064/456) də daxil olmaqla bəzi müsəlman alimləri bu hədisin zəif olduğunu qeyd edirlər. (14).

Çaşqınlığın yaranmasına səbəb olan amillərdən biri də iki fərqli hədis haqqında məlumatlardır və ya iki fərqli müqayisədir: biri qadağan edir, digəri istifadəyə icazə verir və ilk amil daha çox nəzərə alınır. Bu məqamda qadağan olunma icazədən daha üstün tutulur. Bu hal “zərərin qarşısının alınması faydanın verilməsindən daha vacib məqamdır” fikrini təsdiq edir (15). Hədisin əsl məzmunu və ya metafor olması ilə bağlı ortaya çıxan şübhələr həqiqidir və bu səbəbdən müəyyən vəziyyətlə bağlı hədisin tətbiq edilməsi də şübhə doğurur. Deməli, ictihad üçün gözəl imkan yaranır və burada ictimai maraq nəzərə alınmalıdır. Belə ki, əgər hər hansı bir ətin İslam qaydalarına əsasən kəsilmiş heyvan və ya leş əti olması arasında qeyri-müəyyənlik yaranarsa, həmin ətin yeyilməməsi haqda qərar qəbul edilir. Həmçinin hər hansı bir gəlinin faiz və ya qaydalara uyğun şəkildə icra edilmiş proses nəticəsində əldə edilib-edilməməsi ilə bağlı tərəddüd varsa, onda bu vəsaitdən imtina etmək məqsədəuyğundur. At və qatır kimi fərqli heyvanların cütləşməsi nəticəsində yaranan hibrid heyvanlarla bağlı qərar verilirərkən də alimlərin böyük qismi ana heyvanı əsas götürür, yəni ana heyvan halaldırsa, onda hibrid bala da halal hesab edilir.

Halal və haram olan iki fərqli ərzaq növünün qarışması baş verdikdə isə iki vəziyyət ortaya çıxır: birincisi, iki hissənin ayrılması mümkün deyil, məsələn şərab və ya sidik su ilə qarışır. Bu məqamda haram halaldan daha üstün hesab edilir; ikincisi, iki hissəyə ayrıla bilər, məsələn, hər hansı bir böcək və ya təmiz olmayan maddə maye olmayan yağın üstünə düşür. Belə məqamda həmin hissə və ətrafı təmizlənilir, qalan hissələr təmiz və halal hesab edilir. Lakin qarışan hissələrdən biri görünmür və ya tam saflığa

nail olmaq mümkün deyilsə, vəziyyət dəyişir. Məsələn, böyük hotellərdə yemək qazanlarında alkoqol qalırsa, istifadə etməmək daha doğru seçimdir (16).

ƏSAS TƏMİZLİK PRİNSİPLƏRİ (TƏHARƏT)

Təmizlik prinsipi (təharət) bir çox halda edilməsinə icazə verilən hərəkətlərdir. Təharət ya ibahah ilə paralellik təşkil edir, ya da onların əlavəsi kimi istifadə olunur. Burada ümumi fikir şəriətə əsasən halal hesab edilənlərin təmiz və pak, haram hesab edilənlərin isə natəmiz olmasıdır (nəcis). Təmizlik şəriətin normativ mövqeyini əks etdirir (17). Qadir Allah insanlar üçün xeyirli olsun deyər hər şeyi pak yaratmışdır. Maliki məzhəbi bu prinsipi ümumi olaraq qəbul etsə də, Şafi və Hənbəli məzhəbi alimləri “hər şey” məfhumunu dəqiqləşdirirlər və belə bir fikir irəli sürürlər ki, təmizlik donuz və it istisna olmaqla heyvanlar və bərk cisimlərin daxil olduğu maddi əşyalarla (əl-əyan) bağlı normadır. Üç istisna olmaqla cəsədlər pak hesab edilmir: insan cəsədi (müsəlmanlar və qeyri-müsəlmanlar), balıq və çəyirtkə. Canlı heyvanlardan bədən mayesi və tər kimi ifraz olunan mayələr də əsas təmizlik prinsipinə daxildir. Bu hal yalnız təmiz və əti yeyilməsi mümkün olan heyvanlara aiddir (18). Hənəfi məzhəbinin davamçılarna görə, itlər yaradılış olaraq natəmiz deyil. Maliki məzhəbinin alimləri isə belə bir fikir irəli sürürlər ki, təmizlik it və donuz da daxil olmaqla quruda və suda yaşayan hər şeyə aiddir. Çünki həyatın özü təmizlik üçün əsas səbəb və meyardır. Bu heyvanların leşlərinin yeyilməsi qadağandır, amma onlar yaşadıkları müddətdə natəmiz hesab edilməməlidir. Qusmaları, nəcisləri və qarınların-

dan çıxan maddələr istisna olmaqla ayıq və yuxulu vaxtlarında itlərin və donuzların bədənlərindən ifraz olunan mayelər də təmiz hesab edilir (19). Bu baxımdan təmizlik dünyanın və buradakı həyatın əsas atributlarından biridir. Tullantı və natəmizlik konkret dəlillərlə sübut olunmalıdır. Quranda insanın yeməsi qadağan olunan on növ qidadan bəhs olunur (Maidə, 5:3-4) (20). Allah Məhəmməd peyğəmbərə açıq şəkildə müraciət edir: “Səndən onlara nəyin halal edildiyini soruşurlar. De: “Təmiz nemətlər və Allahın sizə öyrətdiyindən öyrədib əhliləşdirdiyiniz yırtıcı heyvanların ovladıqları sizə halal edildi. Onların sizin üçün tutub gətirdiklərindən yeyin və (ova göndərərkən) onların üzərində Allahın adını çəkin. Allahdan qorxun! Şübhəsiz ki, Allah tez haqq-hesab çəkəndi” (5:4). Ona görə də Quranda qeyd edilənlərdən başqa nəyinsə qadağan edilməsi bizim səlahiyyətimizdə olan məsələ deyil. Natəmizlik Quranda aydın şəkildə ifadə olunan əmr və buyruqlar əsasında müəyyən edilə bilər. Məsələn, qoxu və rəngində bir dəyişiklik hiss olunmayan su dəstəmaz almaq üçün təmiz hesab olunur. İnsanlar Quran və aydın şəkildə müəyyən edilən dəlillər əsasında yeyilmək üçün nəyin natəmiz və haram olduğunu müəyyən edə bilərlər. Beləliklə, aydın şəkildə ifadə olunan ayələri, faktiki dəlillər və ümumi fikir birliyi təmizliklə bağlı qərar verməyə imkan yaradır (21).

Ərəb dilində ehtimal edilən kirlənmə ilə bağlı müxtəlif sözlər istifadə olunur: nəcis, qadhir, xəbis, rijs və rikz. Fiqh alimləri nəcisi fiziki (eyniyyah) natəmizlik və həqiqi olmayan natəmizlik (hukmuyyah) olmaqla iki növə bölürlər. Fiziki natəmizlik həqiqidir və duyğu orqanları vasitəsilə hiss olunur və əşyanın özünə məxsusdur. Bu və-

ziyyət natəmiz maddələri müəyyən edən şəriət tərəfindən də dəstəklənir. Fiziki kirlilik isə kəskin, seyrək və orta olmaqla üç yerə ayrılır. Əgər hüquq məktəblərinin alimləri arasında fikir birliyi varsa, bu kirlilik kəskin (muğalla) hesab edilir. Alimlər arasında fikir müxtəlifliyi varsa, fiziki kirlilik orta və ya seyrək (müvafiq olaraq mutavasik və muxaffaf) səviyyəsində müəyyən edilir. Təfəsilatları qeyd etmədən deməliyik ki, bu kateqoriyalar əşyaların satışı, hüquqi əsası və istifadəsi ilə bağlıdır. Haram əşyalar qida, tibb, kosmetika və başqa məqsədlər üçün istifadə edilməməli və satılmamalıdır. Çünki bu əşyalar insanların ibadətinə (namaz) mane ola bilər (22).

Həqiqi olmayan natəmizliyə (nəcis) çılpaq gözlə görülən və görülməyən natəmizlik aiddir. Bunlar şəriət qaydalarına əsasən müəyyən olunur və bəzi hərəkətlər nəticəsində (ishal olduqda, sidik ifraz etdikdə, cinsi münasibətə girdikdə) ibadətlər üçün dəstəmaz pozulmuş hesab edilir. Təmizlik ya dəstəmaz, ya da qüsl almaqla bərpa olunur və bu cür vəziyyətlərdə su təmiz olmalıdır. Təmizliyin bərpa edilməsinə qurutma və aşılama (heyvan dəriləri üçün), odla qızdırma və qurutma, çirklənmiş su quyusundan müəyyən miqdarda suyun xaric edilməsi və təyəmmüm daxildir (23).

Şəriətdə natəmizliyin digər növləri də mövcuddur: dindən dönmək (küfr), cinayət, günah və s. Bütün bunlar insanın mənəviyyat və şəxsiyyətini korlayır. Yuxarıda qeyd edilənlərin çarəsi imana gəlmək, cinayət törədənləri və günah işləyənləri edam etmək və cəzalandırmaq, oruc tutmaq, xeyriyyə işlərinə cəlb olmaq və nəhayət səmimi qəlbdən tövbə etməkdir (24). Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, nəcis maddə başqa maddələrlə qarışdıqda belə istifadəyə

yararsız hesab edilir. Yeyilmir və insanların paltarları, bədənələri və ibadət etdikləri yerlərdə mövcud olduqda ibadəti pozur (25).

İslam hüququnda natəmizlik haqqında fikir birliyi yoxdur (Quranda dəqiq qeyd edilənlər xaric). Razılığa gəlinməyən birinci məsələ əşya, hərəkət və davranışların təmiz və natəmiz olaraq müəyyən edilməsində səlahiyyət və istinad mənbələridir.

Bəs təmizlik və natəmizliklə bağlı qərar nəyə əsasən verilir? Şəriətə, adət-ənənələrə, yoxsa insanların təbii hissələrinə görə? Fiqhdə nəcəsət xüsusi bir kateqoriyadır və insanların fikirləri ilə müvafiqlik təşkil etmir. Məsələn, şəriətdə alkoqol (içki) natəmizdir (murdardır) (Maidə, 5:90), amma bu qadağa ərəblərin ümumi yanaşması ilə ziddiyyət təşkil edir. Ərəblərin natəmiz hesab etdikləri bəzi əşya və hərəkətlər isə şəriətdə təsdiqini tapmır. Bura şəriətdə natəmiz hesab edilməyən sperma, tüpürcək və burun seliyi də daxildir. İnsanların yanaşmaları mədəniyyətləri və adət-ənənələrinə görə fərqli ola bilər və həmişə şəriətlə uyğunluq təşkil etmir (26).

Şəriətdə haram olan hər şey nəcisdir. Diqqətli təhlil etsək, bu fikrin tamamilə doğru olmadığı haqda təəssürata sahib olarıq. Məsələn, şəriət kişilərin öz ana və bacıları ilə evlənməsini qadağan edir. Bu, təbii ki, haramdır, amma qadağan olunan, yəni qadınlar nəcis hesab edilə bilməz. Cavab olaraq deyilir ki, qadağalar əşyalar və insanlarla əlaqəli olmayan münasibətlər üçündür və şübhəsiz ki, bu əlaqə çox iyrəncdir. Amma bu nümunədə əşyaya məxsus çirk və natəmizlik məsələsi yoxdur. Bununla belə, zəhərli bağlı argumentdə qeyd olunur ki, zəhər kirli olmasada, istehlakı şəriət nöqtəyi-nəzərindən qadağandır. Apa-

rıcı fiqh məktəblərinin alimlərinə görə, haram olan yırtıcı heyvanlar və caynaqlı quşlar kirli və natəmiz deyil, onlar başqa səbəblərə görə yemək üçün haram hesab edilir. Bu fərqli nüanslar fiqhdə belə ümumiləşdirilir ki, nəcis olan hər şey haramdır, amma haram olan hər şey nəcis deyildir (27).

Natəmiz və nəcis olan məfhumlar bütün dövrlərdə müzakirə mövzusu olmuşdur. Əgər kimsə hər hansı bir maddənin və ya atributun mövcudluğunu natəmiz, nəcis olaraq qiymətləndirirsə, həmin maddə və atributların yoxluğu təmizlik və paklıq mənasına gəlir. Belə məqamda həmin şəxs bir təlimat və formul müəyyən etməlidir. Ancaq ortaya bu cür səmərəli mexanizm çıxarmaq mümkün deyil. “Bu mövzu uzun müddət müzakirə olunduğu və konkret nəticə hasil olmadığı üçün alimlər belə bir fikrə gəliblər ki, nəcislə bağlı mütləq şəriət hökmlərinə baxmalıyıq. Ən uyğun həll yolu budur” (28).

QADAĞAN EDİLMİŞ HƏRƏKƏTLƏR (HARAM)

Haram (həmçinin məhzur da adlanır) belə izah olunur: “Şəriətdə konkret terminlərin istifadə olunması ilə qadağan olunan hər şeydir və buna əməl etməyənlər istər dünyada, istərsə də axirətdə cəzaya məhkum olunaçaqlar”. Haram Quran və hədislərdə açıq-aşkar qadağan olunan hərəkət, əşya və davranış ola bilər. Haram əməl törətmək cəza tələb edir və mükafatdan məhrum olunağa gətirib çıxarır. İslam hüquq məktəblərinin mövqeyi belədir. Hənəfi məzhəbinə görə, istinad olunan mənbə məna və etibarlılıq baxımından dəqiq deyilsə, onda həmin hərəkət, davranış və ya əşya haram yox, təhrimi məkrüh

(harama yaxın məkruh) hesab edilir. Bu iki anlayış bir-birinə cəza tələb etmə və mükafatdan məhrum olunmağa yol açma baxımından oxşasa da, əsas fərqləri odur ki, haramı bilərəkdən inkar etmək küfrə (imansızlığa) yol açar, amma bu fikir təhrimi məkruha aid deyildir (29).

Quran haramla bağlı fikirləri aşkar şəkildə bəyan edir: "Sizə haram buyurduqlarını O, (Allah) müfəssəl şəkildə sizə bildirmişdir" (Ənam, 6:119).) Bu da o mənaya gəlir ki, haramın müəyyən edilməsində qeyri-müəyyən və qaranlıq məqamlar kifayət etmir, hər şey aydın şəkildə olmalıdır. Qadağan edilmiş qidalar Quranda belə ifadə edilir: "Leş, qan, donuz əti, Allahdan başqasının adı ilə kəsilmiş, boğulmuş, döyülüb öldürülmüş, (hündür bir yerdən) yıxılıb gəbərmiş, buynuzlanıb öldürülmüş, yırtıcı heyvan tərəfindən parçalanıb yeyilmiş (ölməmiş kəsdikləriniz istisnadır), dik qoyulmuş daşlar (bütələr və s.) üzərində kəsilmiş heyvanlar və fal oxları ilə qismət axtarmağınız sizə haram edildi" (Maidə 5:3) (30). Bu mövzu başqa iki ayədə də qeyd olunur və yuxarıda qeyd olunan on növ həmin ayələrdə dörd adda ümumiləşdirilir (Ənam, 6:145 və Bəqərə 2:172). Çünki siyahıda qeyd olunan on kateqoriyadan altısı leşdir. Şərab içmək də qadağan edilir (5:90). Bunlar Quranda aydın şəkildə qadağan edilmiş əməllərdir. Allah əmr edir: "Bu halaldır, o haramdır!" – deməyin, çünki Allaha qarşı yalan uydurmuş olursunuz. Şübhəsiz ki, Allaha qarşı yalan uyduranlar nicat tapmazlar" (Nəhl, 16:116). Fiqh kitablarında müzakirə olunan digər qida növləri, quruda və suda yaşayan heyvanlar, zərərli və natəmiz maddələrlə bağlı müxtəlif fikirlər var.

Aşağıdakı hədisin haramla bağlı qərar verməkdə mühüm rol oynamasına baxmayaraq, onun əhatə dairəsi məh-

duddur. Salman Farsi rəvayət edir ki, peyğəmbərdən çöl eşşəyi, bildirçin və qatılaşmış (laxtalanmış) süd haqqında soruşduqda belə cavab verdi: “Halal Allahın Quranda sizə icazə verdikləridir, haram isə Allahın öz kitabında sizlərə qadağan etdikləridir. Haqqında bəhs edilməyənlər mövzusunda sərbəstsiniz” (31). Quranda yuxarıda qeyd edilənlərlə bağlı hər hansı bir ayənin olmadığını nəzərə alsaq, onlar halal hesab edilir. Peyğəmbər haramla əlaqəli qərar verdikdə Qurana istinad edirdisə, deməli, hüquqşünaslar, müctəhidlər, müftilər və hökumət rəsmiləri də bu yolu davam etdirməlidirlər. Həmçinin hökumət başçıları ictimai maraqları müdafiə etmək və korrupsiyanın qarşısını almaq üçün məkrüh və məndub mövzularında qərar verə bilirlər. Bu cür qərarlar şəriətə əsaslanan siyasət nəticəsində verilməlidir (32).

Haramın iki növü vardır: (a) oğurluq, adam öldürmək, ölü heyvan əti yemək kimi özündə olan bir pislik və ziyan görə qadağan olunmuş şeylər (lieynihi haram) və (b) faiz qazanmaq məqsədilə alış-veriş kimi özündə haramlıq olmayan, lakin başqa bir səbəbə görə haram olan şeylər (liğeyrihi haram). Bu ikisi arasında əsas fərq odur ki, lieynihi haram mahiyyət etibarilə batildir, amma liğeyrihi haramı törədənlər fasid olur və Hənəfi məzhəbinə görə, bu əməli törədənlər hüquq qarşısında cavab verməlidirlər. Bir çox fiqh məktəbində fasid ayrıca kateqoriya kimi nəzərə alınmır. Acından ölməmək kimi ciddi zərurət halları istisna olmaqla lieynihi harama heç vaxt icazə verilmir. Liğeyrihi harama çətinliklərin qarşısını almaq məqsədilə və aşkar şəkildə ehtiyac hiss olunduqda icazə verilir. Fiqh elminə görə, “harama aparan yollar da haramdır” (33). Əgər oğurluq və cinayət haramdırsa, bu əməllərin

törədilməsi üçün istifadə olunan vasitələr də haramdır. Əgər donuz haramdırsa, donuz ticarəti, donuz saxlayıb böyütmək, ixrac etmək və təbliğ etmək də haramdır.

Haramla bağlı qaydalar hər bir insana (olduğu məkandan asılı olmayaraq) eyni dərəcədə tətbiq edilir. Ciddi zərurət halları istisna olmaqla hər hansı güzəştə rəvac verilmir. Müsəlmanlar eyni zamanda qeyri-müsəlmanlarla münasibətlərində haramla bağlı qaydalarda sadələşdirmə və ya dəyişikliklər edə bilməzlər. Hətta insanlar arasında haram olan bir əməlin ümumi davranış qaydası olmasını əsas gətirərək güzəştlər etməməlidirlər (34). Haramı fərqli ad altında təqdim edən hüquqi maneərlər də qadağandır (35). Gözəl niyyət də eyni qaydada harama haqq qazandırmır: haram bir fəaliyyətin Allaha yaxın olmaq üçün əlaqələndirilməsinin (oğurluq bir məhsulun və ya faizdən əldə edilən gəlirin xeyriyyə işlərində istifadə olunması kimi) mümkün olub-olmaması sualına cavab olaraq bildirilməlidir ki, haram bütün bu hərəkətlərin mahiyyətini heçə endirir. Əvvəlki hissələrdə də qeyd edildiyi kimi, halal və haram heç də həmişə aydın şəkildə nəzərə çarpmır. Fikrimcə, suallara daha aydın cavablar tapmaq üçün daha geniş araşdırmalar aparılmalıdır.

HARAMIN ƏSASLARI

Müsəlman alimlər haramın əsaslarını belə müəyyən ediblər: konkret olaraq haram olanlar, sərxoşedicə məhsullar, tullantılar və təbii olaraq natəmiz olan maddələr, həmçinin qanunsuz əldə edilən mallar və əşyalar.

1. Konkret olaraq haram olanlar

Zəhərli bitkilər və güllər, ilanlar, əqrəblər, zəhərli balıqlar və mərgümüş bu kateqoriyaya daxildir. İslam hüququ sahəsindəki ən məşhur alimlərin əksəriyyətinin fikrinə görə, zəhər birmənalı olaraq insanlar tərəfindən qəbul edilə bilməz. Ancaq Maliki və Hənəfi məzhəblərində belə bir yanaşma da var ki, xəstəliklərin müalicəsi üçün müəyyən miqdarda zəhərdən istifadəyə icazə verilir (36). Zəhərin istisna vəziyyətlərdə istifadəsi qəbul edilir. Palçıq, kömür, zərərli bitki və heyvanların yeyilməsi də qəbul edilmir. Şafi məzhəbinə görə, yuxarıda qeyd edilənlər zərər görməyən insanlar üçün haram hesab edilməməlidir, Hənəli məzhəbində isə məkrüh qrupuna aid edilir. Onu da qeyd etməliyik ki, zərərin müəyyən edilməsi aşkar hiss olunmadığı üçün mütəxəssis rəyi vacibdir (37).

2. Sərxoşedici maddələr və məhsullar

Alkoqol, maye və sərt formada olmasından asılı olmayaraq narkotik vasitələrin bütün növləri, sərxoşedici maddə və məhsullar haramdır. Bu məhsul və maddələr Quranın Maidə surəsinin doxsanıncı ayəsi və “hər sərxoşedici şərabdır, şərab isə haramdır” hədisi ilə qadağan edilmişdir (38). Onların haram olduğunu nəzərə alsaq, həm ayrılıqda, həm də başqa maddələrlə qarışdıqda miqdarından və həcmindən asılı olmayaraq qadağan olunur. Əgər sərxoşedici maddə başqa bir maddə ilə qarışdıqdan sonra sərxoşedici olmayan bir qarışım alınarsa, ondan istifadə etmək olar (məsələn, sirkə). Normal şərtlərdə alkoqol tibbi məqsədlər üçün istifadə oluna bilməz, amma İslam hüququ məktəblərinin ümumi razılığına əsasən alkoqol

və ya ondan hazırlanmış məhlullar kömək edər və başqa alternativ olmazsa, xəstəliklərin müalicəsində alkoqoldan istifadə etmək olar (39).

3. Tullantılar və təbii olaraq natəmiz olan maddələr

Bura ölü heyvan, axar qan və donuz əti aiddir (Quran, Ənam, 6:145). Həmin maddələr maye və sərt, həmçinin canlı və ya cansız ola bilər. Yırtıcı heyvanlar, quşlar, bit və soxulcan kimi bəzi böcəklərə aid edilən xəbis (iyrənc, natəmiz) sözü isə təyyib (təmiz, pak) sözünün antonimidir. Onlar mahiyyət etibarilə nəcis olmaya bilər, ancaq xəbis kateqoriyasına aiddirlər (Əraf, 7:157). İnsan tüpürcəyi, burun seliyi, tər və məni (sperma) kimi təmiz maddələr ortaya çıxardıqları iyrənc mənzərələrə görə natəmiz hesab edirlər və insanların bunları qida olaraq qəbul etmələri halal hesab edilmir.

4. Qanunsuz əldə edilən mallar və əşyalar

Qadağan edilmiş qida və içkilərə oğurluq və qəsbetmə yolu ilə malik olunan, qumar, rüşvət, saxtakarlıq və şəriət hökmlərində haram hesab edilən digər əməllər nəticəsində əldə edilən məhsullar da daxildir. Bu məsələ Quranda da izah edilir: “Qarşılıqlı razılıqla aparılan ticarət istisna olmaqla mallarınızı öz aranızda haqsız yerə yeməyin və bir-birinizi məhv etməyin” (Nisa, 4:29) (40). Zəruri ehtiyac və acından ölmə təhlükəsi ilə üz-üzə qalan insanlar istisnadır.

HARAM, DAİMİLİK VƏ DƏYİŞİKLİK: İSTİHALƏNİN (MADDƏNİN DƏYİŞMƏSİ) PRİNSİPLƏRİ

Halal və haram daimi və dəyişməzdir. Şəriət hökmlərinə görə, haram elan edilən hər şey şəxsi maraqlar, adət-ənənələr və mədəniyyətdən asılı olmayaraq dəyişməz olaraq qalır. Şəriət qaydaları bütün müsəlmanlar üçün eynidir və buna görə də müsəlmanlar hansısa bir qida və hərəkəti başqa insanlar üçün haram, özləri üçün halal elan etmək səlahiyyətinə malik deyillər. Qeyri-müsəlmanlar və həyatları təhlükədə olan müsəlmanlar üçün müəyyən istisnalar olsa da, şəriət hökmləri hər kəs üçün eynidir. Fiqh elmində “qadağan edilmiş əməllər və maddələrə zərurət olduqda icazə verilir, (al-darurat tubih al-mahdurat)” yanaşması (41) xəstəlik, yaşlılıq, hamiləlik, fəvqəladə vəziyyət, çətin şəraitdə səyahət kimi zamanlarda geniş tətbiq olunur. “Çoxu sərxoş edən azı da haramdır” hədisinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, halal və haramda hansısa ölçü əsas götürülmür, yəni miqdar və həcm fərqi yoxdur. Bu səbəbdən müsəlmanlara miqdarından asılı olmayaraq donuz əti yemək və alkoqol qəbul etmək haramdır. Hənəfi məzhəbinin sərxoş etməyən içkinin (az miqdarda) qəbul edilməsi ilə bağlı mövqeyi istisnadır. Bu nümunədə qaydanı pozan şəxs günahkar hesab edilsə də, şərab içmək üçün müəyyən edilən cəzanı almır (42). Lakin haram olan qidanın və içkinin miqdarından asılı olmayaraq yeyilməsi və qəbul edilməsi sərxoş etməsə də, xəbərdarlıqlara və şəriət prinsiplərinə görə günahdır (43). Aparıcı İslam hüququ məktəbləri zərərli hesab edilən tiryək, xaşxaş və digər sərxoşedici bitkilərlə bağlı “İnsanlar özlərinə və başqalarına zərər verməməlidirlər” hədisini əsas götürür-

lər. Başqa sözlə desək, hər hansı bir şey insanın özünə və ya başqa bir şəxsə zərər verirsə, ondan yayınmaq lazımdır. Bütün sərxoşedici qida və içkilər zərərli və ona görə də haramdır. Ancaq bu maddələri qəbul edənlər və şərab üçün tətbiq olunan cəzalar eyni deyil. Bunun səbəbi şərab və digər sərxoşedici maddələr arasında olan oxşarlıqla bağlı ortaya çıxan qeyri-müəyyənlikdir. Çünki Quranda ancaq şərabın adı qeyd olunur, digər maddələrin yox (44). Təfəssilatlı araşdırmalar və ənənəvi təcrübələr ciddi dəlillərə əsaslanan fərqli fikirlərlə nəticələnsə, fiqh qaydaları yenidən tənzimləyə bilər.

İnsanların müdaxiləsi və ya bu müdaxilə olmadan kimyəvi permutasiya kimi əşyaların əsas xassələrini dəyişdirən daxili transformasiyalar nəticəsində haram halala çevrilə bilər. Alkoqolun sirkəyə, donuz ətinin duza çevrilməsi kimi. Bu dəyişikliklər alkoqolun açıq havada günəş altında saxlanması və ya soğan, çörək, maya kimi maddələrin onun içində qoyulması ilə təbii olaraq da baş verə bilər (45). Bu mövzu ilə bağlı fiqhi araşdırmalar istihalə prinsipi çərçivəsində aparılır. İstihalə və transformasiyaya son vaxtlar ticari, qidalanma, tibbi və digər məqsədlər üçün ərzaq əlavələrinin edilməsi, kimyəvi tərkiblərin dəyişdirilməsi prosesində rast gəlinir. Tibb Elmləri üzrə İslam Təşkilatına görə, istihalə qadağan edilmiş maddələrin təbii tərkiblərinin dəyişdirilməsi ilə fərqli ad və xassələrdə istehsal edilməsidir. Burada qeyd edilən maddələrin transformasiyası, elmi müdaxilələr nəticəsində yağların sabuna çevrilməsi və ya yağların qliserin və yağ turşularına parçalanması kimi kimyəvi permutasiya nəzərdə tutulur (46).

İstihalənin müvafiq olub-olmaması və onun təsirləri ilə bağlı hüquqşünasların fikirləri müxtəlifdir. Müsəlmanlar kimyəvi xassələri dəyişdirilən natəmiz maddələri qida olaraq qəbul edə bilərlərmi? Hənəfi, Maliki, Hənbəli və Şafi məzhəblərində belə bir fikir mövcuddur ki, buna icazə verilə bilər, çünki haram anlayışı natəmiz və pak olmayan tərkib hissələri ilə əlaqəlidir və bu cür xassələrin mahiyyətləri dəyişdirilsə də, həmin maddələr təmiz və pak olur (alkoqolun sirkəyə çevrilməsi nümunəsində olduğu kimi). Şəriət əhkamları maddələrin xassələrinə və doğurduqları nəticələrə əsaslanır. Hər hansı bir qərarın verilməsinə səbəb olan amil ləğv olunduqda həmin qərar da ləğv olunmalıdır və yeni qərar qəbul edilməlidir.

İslam hüquq məktəblərinin aparıcı alimləri arasında bu məsələ ilə bağlı fərqli yanaşma və fikirlər mövcudur. Bəzi alimlərin fikrincə, maddələrə məxsus təbii natəmizlik istihalədən sonra da təmizlənmir, çünki transformasiya natamam və aydın olmayan bir prosesdir. Ancaq Tibb Elmləri üzrə İslam Təşkilatının 1997-ci ilin iyun ayında keçirilən “Doqquzuncu Fiqh-Tibb Seminarı”nda belə bir qərar qəbul olundu ki, qadağan olunmuş heyvanlar və natəmiz hesab edilən maddələrdən əldə olunan qarışıq və birləşmələr istihalə prosesindən sonra təmiz hesab edilir və bunlar tibdə istifadə oluna bilər, eyni zamanda istehlak üçün də halaldır (47). Bu hökm 2003-cü ilin 13-17 dekabr tarixlərində Məkkədə təşkil olunan “Müsəlman Liqasının İslam Fiqh Akademiyası” iclasının qərarı ilə də təsdiq olunmuşdur. Qərara görə, transformasiya tamamlanmış və təkmil prosesdir, həmçinin bu prosesin nəticəsində maddələrdə heç bir haram xassə və xüsusiyyət mövcud olmur. Bu baxımdan natamam transformasiyaya məruz

qalan maddələrin istehlakına və ya istifadəsinə icazə verilmir (48). Qeyd edilməlidir ki, donuz piyi və jelatinlə bağlı fikir birliyi mövcud deyil, çünki jelatin daha çox donuz mənşəlidir. Belə nəticə çıxara bilərik ki, başqa alternativlər olduqda və ya məcbur qalmadıqda şübhəli məhsul və maddələrdən istifadə etmək olmaz.

Tibb Elmləri üzrə İslam Təşkilatının 1996-cı ildə keçirilən “Səkkizinci Fiqh-Tibb Seminarı”nda tərkibində denaturasiya olunmamış donuz yağı olan pendir, tərəvəz yağı, sürtkü materialları, biskvit, dondurma kimi məhsullar qadağan olunmuşdur, çünki donuz əti haramdır. Bu hökm tərkibində donuz yağı olan maz (sürtmə məlhəmi), krem və kosmetikaya da aiddir. Onlar donuz yağından əldə olunan tərkib hissələrinin istihalə olunmasından sonra istifadə edilə bilər (49).

Donuz tərkibli jelatin jelələrin əldə edilməsi və emulsiya üçün istifadə olunur. Mütəxəssislərin fikrincə, istənilən növ jelatinin transformasiya olunması şərtidir. Çünki jelatin yalnız bu prosesdən sonra donuzun və ya başqa heyvanın dəri və sümüklərinə aid xüsusiyyətləri itirir. İstihaldən sonra maddənin forması, dadı, qoxusu və kimyəvi strukturu dəyişdiyi üçün icazə verilən məhsullar qrupuna aid edilir (50). “Səkkizinci Fiqh-Tibb Seminarı”nda belə bir fikir də səslənmişdir: “Natəmiz heyvanın sümüyündən, dərisindən və vətərindən hazırlanan jelatin təmiz hesab edilir və istehlakına icazə verilir” (51).

BƏYƏNİLMƏYƏN ƏMƏLLƏR (MƏKRUH)

İslam alimlərinin əksəriyyəti bu fikirdədir ki, məkrüh bəyənilməyən əməl, əşya və hərəkətdir. Hənəfi məzhəbinin davamçılarına görə isə bu fikir ancaq tənzihi məkrüh

üçün keçərlidir və təhrimi məkruhdə (harama yaxın məkruh) belə yanaşma doğru deyildir. Məkrüh əməllərdən yayınmaq tərifəlayıqdır və insanı Allaha yaxınlaşdırır (52). Hənəfi məzhəbində tənzihi məkrüh mübah kateqoriyasına aid edilir. Yəni bu tip əməllərin haram olması ilə bağlı konkret dəlillər yoxdur. Məkrüh halal və haram arasında olan kateqoriya kimi təqdim edilir.

Hənəfi məzhəbində konkret dəlillərlə qadağan edilən əməllər haramdır, ancaq Quran və hədislərə görə, hər hansı bir əməlin qadağan edilməsində müəyyən dəqiqlik yoxdursa, həmin əməllər təhrimi məkrüh (harama yaxın məkrüh) olaraq səciyyələndirilir. Məsələn, nişanlı olan qadına evlilik təklifi etmək təhrimi məkruhdur. Çünki bu məsələ ilə bağlı bircə hədis mövcuddur ki, onun da həqiqiliyi şübhəlidir (53). Bəzi alimlər pis qoxu verən çürümüş əti, qəbiristanlığın ortasında olan su quyusunun suyunu, nəzarət olunmayan və ətlərinin dadının və qoxusunun dəyişməsinə səbəb olan tullantı və zərərli maddələrlə qidalanan mal-qaranı və ev quşlarını (toyuq-cücə) məkrüh hesab edirlər. Bu heyvanların südləri də məkruhdur(54). Amma heyvan və quşlar həmin tullantılardan uzaq saxlanıldıqdan sonra (ev quşları üç gün, keçi və qoyunlar dörd gün, dəvə və inəklər on gün) paklanırlar. Bu fikirlə razılaşmayan alimlər qeyd edir ki, heyvanların paklanma müddəti stabil deyil, heyvanlar və ev quşları bütün mənfəi işarələr və qoxular tamamilə yox olana kimi natəmizlikdən qorunmalıdır (55). Eşşək əti və südü məkruhdur, dəvə sidiyini içmək və müharibə dövründə at əti yemək qəbul edilmir. Çünki müharibə şəraitində atlar daha çox canlı lazım olur.

Elə qida məhsulları var ki, normal şəraitdə istehlak edilə bilər, bəzi hallarda isə məkruhdur. Peyğəmbərimiz demişdir: “Sarımsaq və ya soğan yeyən məscidimizə yaxınlaşmayın” (56). Təbii ki, sarımsaq və soğan faydalıdır, ancaq ictimai yerlərə gedərkən yemək etik qaydalara ziddir.

Fil dişinin kəsmə aləti kimi istifadə olunması məkrus hesab edilsə də, bununla bağlı fərqli yanaşmalar mövcuddur. Heyvan və quşları əyləncə məqsədilə öldürmək və ovlamaq məkrusdur. Bütün heyvanların yaradılış məqsədləri var və insanlar heyvanları bəsləmək, mühafizə etmək üçün cavabdehlik daşıyırlar. Allahın yer üzündəki sərdarı olan insanlar ətraf mühitin və bütün canlıların mühafizəsi üçün məsuliyyət hiss etməlidirlər.

Əl-Şatibiyə görə (ö.t.1388/790), haram olan bir əməlin törədilməsi bu əməllərə yol açan hərəkətlərin yerinə yetirilməsindən daha böyük günahdır. Bu qəbildən olan bir məkrus haram əməllər üçün vasitə kimi qəbul edilə bilər (57).

Şəriət qaydalarına uyğun şəkildə kəsilmiş heyvanların bəzi orqanları halal hesab edilmir. Hənəfi məzhəbinə görə, qan, cinsiyyət orqanları, sidik kisəsi, xaya və öd halal deyil. Bu məsələ hədislərdə zəif əks olunmuşdur (58). Məkrus haqqında Quranda ya aydın şəkildə başa düşülən istinadlar mövcuddur, ya da adekvat sözlər işlənir. Məkrus aşağıdakı ayədə hərfi mənada ifadə olunmuşdur: “Bütün bu (qadağan edilmiş) pis əməllər, Rəbbinin xoşuna gəlməyən şeylərdir” (İsra, 17:38). Quranın başqa ayələrində deyilir: “Özünü verildiyi təqdirdə ancaq göz yumub alacağınız pis şeylərdən xərcləməyə çalışmayın” (Bəqərə, 2:267), “ O (peyğəmbər) onlara yaxşı işlər görməyi buyurur, pis əməlləri isə qadağan edər, onlara pak şeyləri halal,

murdar şeyləri isə haram edər" (Əraf, 7:157). Yuxarıda qeyd etdiyimiz orqanların xəbis (murdar) olaraq müəyyən edilib-edilməməsi tam aydın deyil. Qadağan edən yanaşmaya görə, bu orqanlar murdar hesab edilir (59). Digər üç məzhəb daha az məhdudlaşdırma tərəfdarıdır, amma onların da mövqeyinə əsasən qeyd edilən orqanlar məkruhdur (60). Pendirin qıcqırdılması üçün mal-qaranın qarından əldə edilən maya şəriətə uyğun kəsilmiş heyvanlardan götürülsə, halal hesab edilir. Ancaq maya ölü heyvandan götürülürsə, halal deyildir. Hənəfi məzhəbinin alimləri isə bu cür heyvanların südü ilə bağlı hökmü əsas götürür və halal hesab edirlər (61).

Məkrurdur: heyvanların kəsilməsi zamanı kobud davranışlar nümayiş etdirmək (məsələn, heyvanların ayaqlarından tutaraq sürümək), Maliki və Şafi məzhəblərinə görə, heyvanları kəsərkən təsbihatı (Allahın adlarını zikr etmək) tərk etmək, heyvanları başqa heyvanların gözləri qarşısında kəsmək, heyvanları kəsərkən daş və sümüklərdən istifadə etmək, tam can verməmiş heyvanların dərilərinin soyulması və doğranılması, heyvanları qibləyə tərəf çevirməmək. Heyvanların kəsilərkən üzlərinin qibləyə çevrilməsi ilə bağlı Quranda dəlil olmadığı üçün bu məsələ Maliki məzhəbində şərt hesab edilmir. Çünki namaz və heyvan kəsmək bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən ibadətlərdir (62).

Tütün və siqaret çəkməklə bağlı məsələlər daha mürəkkəbdir. Siqaret müsəlmanlar arasında geniş yayılsa da, bu haqda fərqli fikirlər mövcuddur. Alimlərin bir qismi siqareti pul israfına səbəb olduğu, heç bir qidalandırma funksiyasına sahib olmadığı və tibbi olaraq sübut olunmuş xeyri olmadığına görə məkrur hesab edir. Siqaretin

ağciyər xəstəlikləri, ürək tutması və xəfənək kimi problemlərə yol açması ilə bağlı heç bir şübhə yoxdur. Buna görə də siqareti tərgitmək tövsiyə olunur. Bəzi hallarda isə siqaret tamamilə qadağan edilməlidir (63). Quranda onunla bağlı konkret dəlil yoxdur. Siqareti haram elan etməklə milyonlarla siqaret çəkən müsəlmanı günahkar hesab etmiş olarıq.

Məkrühla bağlı Quranda və şəriət mənbələrində aydın şəkildə başa düşülən istinadlar mövcuddur. Məsələn, bir hədisdə peyğəmbər cümə günü istisna olmaqla günorta vaxtları, günəşin tam təpə (zenit) nöqtəsində olduğu vaxtlarda namaz qılmağı qadağan edir. Hədisdə istifadə olunan faktiki söz müəyyən vaxtlarda peyğəmbərin namazı qılmağı xoşlamamasıdır (kariha al-nabiy) (64). Məkrüh üçün ekvivalent sözə başqa bir hədisdə də rast gəlmək olar: "Allahın halal hesab etdikləri arasında heç sevmədiyi hərəkət boşanmaqdır"(65). Məkruha ən uyğun nümunələrdən biri isə iman edənlərə həddən artıq sual soruşmamaq barədə xəbərdarlıq edən Quran ayəsidir: "Ey iman gətirənlər! Sizə agah olunca xoşunuza gəlməyəcək şeylər barəsində soruşmayın" (Maidə, 5:101). Bununla bağlı başqa bir nümunə peyğəmbərin tövsiyəsidir: "Şübhəli olduğunuz və olmadığınız məsələlərdə əmin olduğlarınıza üstünlük verin" (66).

BÖYƏNİLƏN ƏMƏLLƏR (MƏNDUB)

Məndub olan hərəkətləri etdikdə insanlar savab qazansa da, bunların yerinə yetirilməməsi cəza tələb etmir və günah yazılmaz. Məndub məkrühun antonimidir. Deməli, məkrüh əməllərdən yayınmaq məndubdur. Kəsilən

heyvana şəfqət göstərmək, onun qayğısına qalmaq məndubdur, amma həmin heyvana qarşı kobudluq etmək isə məkruhdur. Xeyriyyə cəmiyyəti (vəqf) açmaq, xəstələrə baş çəkmək, qonşulara və qonaqlara xoş sözlər demək tövsiyə olunan əməllərdəndir. Əgər məndub olan bir şey peyğəmbərimiz tərəfindən bəzi hallarda edilən, bəzi hallarda isə edilməyən hərəkətdirsə, sünnət hesab edilir. Sünnətin iki növü var: müəkkəd sünnət və qeyri-müəkkəd sünnət. Peyğəmbərin mütəmadi olaraq etdiyi və namaz kimi məcburi ibadətlər üçün məscidə getmək və namaza çağırışın (azan) səsləndirilməsi kimi ciddi şəkildə tövsiyə etdiyi əməl və hərəkətlər müəkkəd sünnətdir. Zöhr və əsr namazlarından əvvəl iki rükət sünnət namazlarının qılınması və ya məcburi zəkat sədəqəsindən əlavə sədəqələrin verilməsi qeyri-müəkkəd sünnət hesab edilir. İslam hüququnda məndub ilə əlaqəli tatavvu, fədilə, ehsan və rəqaib kimi sözlərdən istifadə olunur ki, bunlar arasında da məsləhət və mədəni incəlik kimi məsələlərin ehtiva olunması baxımından fərqliliklər mövcuddur (67).

Bəyənilən və bəyənilməyən əməllər (məndub və məkruh) konseptual məzmun ifadə edən antonimlərdir. İslam dinində qidalanma mövzusunda məsləhətlər ya Quranda qeyd edilən, ya da bal, əncir, xurma və süd kimi peyğəmbərin tövsiyə etdiyi qida məhsulları ilə əlaqəlidir. Bu məhsullardan ilk üçünün adı Quranda çəkilmişdir. Peyğəmbər Ramazan ayında orucun açılması üçün xurmanı məsləhət görmüşdür (68).

Fiqh elmində yemək-içmək davranışları, niyaz, şükür etmək və mətbəx mədəniyyəti də öz əksini tapmışdır. Bil-diyimiz kimi, peyğəmbərimiz yeməyə niyaz ilə başlayardı: “Həmd olsun Allaha ki, ehtiyaclarımızı qarşılıyır və

bizim üçün su nazil edir. Onun rəhmətini inkar etmək olmaz" (69). Həzrət Məhəmməd eyni duanı yeməkdən sonra da edərdi və yeməkdən əvvəl dua etməyi unudanlara məsləhət görürdü ki, yemək əsnasında həmin duanı etsinlər.

Peyğəmbərin etdiyi və ya məsləhət gördüyü hər şey bizim üçün məndub hesab edilir. Bizə məlumdur ki, peyğəmbərimiz yeməkdən əvvəl və sonra əllərini yuyardı, həmçinin yeməyi oturaraq və sağ əli ilə yeyərdi. Peyğəmbərə aid yemək mədəniyyəti etik və estetik cəhətdən diqqəti cəlb edir: Özünə yaxın tərəfdən yemək, boşqabın kənarından başlamaq, yeməyə üfurməmək və s.

Peyğəmbərimiz suyu oturaraq içməyi məsləhət görmüşdür. Lakin Allahın elçisi bəzən suyu ayaq üstə də içərdi. Gigiyenik qaydalara həmişə əməl etmişdir. Suyu balaca bir qaba, bardağa tökərək içmək də onun məsləhətləri arasındadır. O, açıq-aşkar qızıl və gümüş qab-qacaqdan istifadə etməməyi məsləhət görmüşdür. Çünki dəbdəbəli əşyalardan istifadə etmək təvazökarlığa ziddir və şöhrətpərəstliyi ehtiva edir. O dövrdə qızıl və gümüş həm də valyuta olaraq istifadə olunurdu (70).

QEYRİ-MÜƏYYƏN MƏSƏLƏLƏR:
ŞÜBHƏLİ MƏQAMLAR
(ƏL-ŞÜBUHAT, MƏŞBUH, MƏŞKUK)

Bunlar halal və haram olaraq müəyyən edilməyən və əmin olunmayan məsələlərdir. Qeyri-dəqiqəliyin ortaya çıxması iki səbəbə əsaslanır: ya şəriət dəlillərinin əsaslandığı mənbələrdə məna və ya həqiqilik baxımından şübhələr

mövcuddur, ya da tətbiq edilməsində qeyri-müəyyənlik var.

Quranın özündə də bəzi ayələrin mənaları aydın (Ali imran, 3:7) deyil, həmin ayələr mütəşabih ayələr adlanır. Mütəşabih ayələrdəki bəzi söz və ifadələrin mənası mütləq qüdrət və hikmət sahibi Allaha məlumdur və başqa heç kim tərəfindən dərk edilə bilməz. Məsələn, Quran-da müəyyən surələr (daha dəqiq desək, on doqquz surə) muqattat adlanan qısaltmalarla başlayır ki, bunların mənası hələ də gizli olaraq qalır. Bəzi alimlər qeyd edirlər ki, peyğəmbər bunların mənasını bilirdi. Həzrət Məhəmməd hədislərinin birində qeyd edir: “Halal və haram bir-birindən aydın şəkildə fərqlənir, amma bu iki anlayış arasında bəzi şübhəli məsələlər var ki, bir çox insan bunların halal və haram olmasını bilmir. Dinin paklığını və öz ləyaqətini qorumaq üçün bunlardan yayınan insanlar cəzalardan qurtulacaqlar” (71). Bu baxımdan şübhəli məsələlərdən uzaq qalmaq insanların mənəvi dünyası və müsbət reputasiyası ilə birbaşa əlaqəlidir. Hədis onu ifadə edir ki, şübhəli məqamlarla bağlı müvafiq addımlar atılmalıdır.

Əl-Qaradaviyə görə, hədisdə vurğulanan əsas məsələ “şər işlərə aparan yolların qarşısının alınmasıdır (sadd al-dharai)” (72). Başqa sözlə desək, mütəşabih ayələrdə qeyd olunan məqamlara biganəlik və ciddiyyətsizlik haram davranışlara səbəb ola bilər və tövsiyə olunur ki, harama aparan yollar tamamilə bağlanmalıdır. Başqa bir hədisdə isə müsəlmanlara belə bir tövsiyə verilir: “Şübhəli olduğunuz və olmadığınız məsələlərdə əmin olduğunuza üstünlük verin” (73). Şübhəli məsələlərdə yumşaq mövqeyin seçilməsi müasir dövrdə geniş vüsət almışdır. Məsələn, fermalarda heyvan qalıqlarının başqa heyvanlara yem ola-

raq verilməsi, hormonlar və antibiotiklərdən istifadənin geniş vüsət alması insanlarda bu cür heyvanların ətlərinin halal və ya məşbuh olması ilə bağlı şübhələr yaradır. Bəzi hallarda fermalarda istifadə olunan metodlar İslamın mərhəmət prinsipi ilə uyğunluq təşkil etmir. Bu tip suallara cavablar ancaq mütəxəssislərin rəyləri və elmi dəlillər müstəvisində olmalıdır. Bəzi ölkələrdə isə dəli inək xəstəliyinin tez-tez müşahidə edilməsi (74) oradakı heyvanların ətlərinin yeyilməsi haqda qeyri-müəyyən məqamların ortaya çıxmasına səbəb olur (Bu fəslin sonu “Halal və təyyibin müqayisəsi” fəslə eynidir. Kitabın orijinalı ilə eyni saxlamağı uyğun gördük – red.).

Fiqh elminə görə, “halal və haramla bağlı qeyri-müəyyənlik olduqda harama üstünlük verilir” (75). Başqa sözlə desək, mövcud dəlillərə əsasən hər hansı bir hərəkətin edilməsinə həm icazə verilməsi, həm də verilməməsi mümkün olarsa, sonuncu seçilir. Əl-Süyuti “Əl-Aşbah və Əl-Nazar” əsərində qeyd edir ki, fikirlər hədislərə əsaslanır. Hədisdə qeyd olunur ki, halal və haramla bağlı qeyri-müəyyənlik olduqda harama üstünlük verilir. Əbu Əl-Fədl Əl-İraqi (ö.t.806/1403), Tacəddin Əl-Sübhi (ö.t.1369/771) və Əbu Bəkir Əl-Beyhəki (ö.t.1064/456) də daxil olmaqla bəzi müsəlman alimləri bu hədisin zəif olduğunu qeyd edirlər (76).

Çaşqınlığın yaranmasına səbəb olan amillərdən biri də iki fərqli hədislə bağlı məlumatlardır və ya iki fərqli müqayisədir: biri qadağan edir, digəri istifadəyə icazə verir və ilk amil daha çox nəzərə alınır. Bu məqamda qadağan olunma icazə verilmədən daha üstün tutulur. Bu hal “zərərin qarşısının alınması faydanın verilməsindən daha vacib məqamdır” fikrini təsdiq edir. Hədisin əsl məzmunu və ya metafor olması ilə bağlı ortaya çıxan şübhələr

həqiqidir və bu səbəbdən müəyyən vəziyyətlə bağlı hədisin tətbiq edilməsi də şübhə doğurur. Deməli, ictihad üçün gözəl imkan yaranır və burada ictimai maraq nəzərə alınmalıdır. Belə ki, əgər hər hansı bir ətin İslam qaydalarına əsasən kəsilmiş heyvan və ya leş əti olması arasında qeyri-müəyyənlik yaranarsa, həmin ətin yeyilməməsi ilə bağlı qərar qəbul edilir. Həmçinin hər hansı bir gəlirin faiz və ya qaydalara uyğun şəkildə icra edilmiş proses nəticəsində əldə edilib-edilməməsi ilə bağlı tərəddüd varsa, onda bu vəsaitdən imtina etmək məqsədəuyğundur. At və qatır kimi fərqli heyvanların cütləşməsi nəticəsində yaranan hibrid heyvanlarla bağlı qərar verilərkən də alimlərin böyük qismi ana heyvanı əsas olaraq götürür, yəni ana heyvan halaldırsa, onda hibrid bala da halal hesab edilir.

Halal və haram olan iki fərqli ərzaq növünün qarışması baş verdikdə isə iki vəziyyət ortaya çıxır: birincisi, iki hissənin ayrılması mümkün deyil, məsələn şərab və ya sidik su ilə qarışır. Bu məqamda haram halaldan üstün hesab edilir; ikincisi, iki hissəyə ayrıla bilər, məsələn, hər hansı bir böcək və ya təmiz olmayan maddə maye olmayan yağın üstünə düşür. Belə məqamda həmin hissə və ətrafı təmizlənir, qalan hissələr təmiz və halal hesab edilir. Lakin qarışan hissələrdən biri görünür və ya tam saflığa nail olmaq mümkün deyilsə, vəziyyət dəyişir. Məsələn, böyük hotellərdə yemək qazanlarında alkoqol qalırsa, istifadə etməmək daha doğru seçimdir (77).

QIDA QATQI MADDƏLƏRİ

Qida məhsulları və içkilərin hazırlanmasında tətbiq edilən qaydalar qida məhsullarının tərkib hissələri və qatqı maddələri üçün də eynidir. Müsəlmanlar qida məh-

sulları, qida məhsullarının qatqı maddələri, kosmetika, tibbi ləvazimatlarla bağlı məsələlərdə şəriət qaydalarına əməl etmək məcburiyyətindədirlər. Onu da qeyd edək ki, şəriət hökmlərində müəyyən olunan bəzi vəziyyətlərdə “zərurət haram olanı halal edir” prinsipi tətbiq edilə bilər. Qida məhsullarının tərkib hissələri və qatqı maddələrinin mənbələri nəzərə alınmalıdır. Çünki şəriət buna nəzərən hökm verir.

Qida məhsullarının halal mənbələrdən əldə edilən tərkib hissələri və qatqı maddələri də halal hesab edilir və yeyilməsində heç bir problem yoxdur. Həmçinin tərkibindən əmin olduğumuz kimyəvi maddələr, sintetik ərzaq, yumurta, balıq və müvafiq qaydalara uyğun kəsilmiş heyvanlardan hazırlanan tərkib hissələri və qatqı maddələri də halaldır. Balıq və tərəvəzdən hazırlanan məhsullar halaldır və inək, qoyun, keçi və digər halal heyvanların ətindən hazırlanmış (həmin heyvanların ölü olmaması və ətlərinin haram olan başqa məhsullarla qarışdırılmamasından əmin olmaq şərtilə) qida tərkib hissələri və qatqı maddələri istehlak üçün münasib hesab edilir.

Bəzi komponentlər və qatqı maddələri qidaları çürüməkdən qorumaq, onlara xüsusi rəng və dad çaları əlavə etmək və tərəvətli saxlamaq üçün nəzərdə tutulur. Həmin qatqı maddələrinin bəziləri şəkər, duz və bal kimi təbii məhsullar olsa da, bəziləri natrium karbonat turşusu, natrium nitrat və sintetik vitaminlərdir. Amma istehlakçılar sağlamlıq və həyatlarını qorunmalıdır. Qida istehsalında istifadə olunan bəzi kimyəvi məhsulların zərərli olması sübut olunmuşdur. Bu cür qatqı maddələrinin bəziləri xərçəng xəstəliyinə səbəb olur, bəzlərinin isə təki-bində zəhərli maddələr mövcuddur ki, bunlar da insanla-

rın cinsi davranışlarına təsir edir (79). Əgər bu cür tərkib hissələri etibarlı yoxlamalar nəticəsində insan sağlamlığı üçün zərərli yox, faydalı hesab edilsə, istehlak edilə bilər. Əgər bunlar insan sağlamlığı üçün zərərli olsa, onda onlar məkruh, təhrimi məkruh və hətta konkret dəlillər olarsa, haram da elan oluna bilər.

ŞÜBHƏLİ (MƏŞHUB) TƏRKİB HİSSƏLƏRİ VƏ QATQI MADDƏLƏRİ

Qida məhsullarının bir qisminin tərkib hissələri və qatqı maddələri asanlıqla halal və haram olaraq müəyyən edilsə də, bəziləri haqqında bunu demək olmur. Bu qəbildən olan maddələrdə sual və şübhə doğuran məqamlar çoxdur və onların halal, yoxsa haram kimi səciyyələndirilməsi üçün əlavə məlumatlara ehtiyac hiss olunur. Məşhub hesab edilən qida məhsulları ilə bağlı ən münasib qərar iman qorunması üçün onlardan imtina etməkdir. Jelatin, emulqator, piy və şübhəli enzimlər kimi maddələr haqlarında dəqiq məlumat məlum olana qədər məşbuh hesab edilsə də, onların halal alternativləri də mövcuddur (80).

İdxal olunan ətlər də şübhəli hesab edilən qida məhsulları sırasına daxildir. Çünki idxal olunan qida məhsullarının mənşəyi və emal olunma prosesi bilinmir. Şübhəli məqamları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

- Müsəlman alimlərinə görə, əhalisinin əksəriyyəti yəhudi və ya xristian olan Avropa və Amerika qitələrindəki ölkələrdən idxal olunan ətlər və digər qida məhsulları haram mənbə və heyvanlardan əldə olunmadığı təqdirdə yeyilə bilər. Bu heyvanların araşdırılmasına ehtiyac yoxdur, çünki Quranda da ifadə edildiyi kimi (Maidə, 5:5), haram

olduğu sübut edilməyən yeməklər müsəlmanlara halal-dır. Bunula belə, müsəlmanlar Allahdan başqasının adına dualar oxunaraq kəsilən heyvanların ətlərini yeyə bilməzlər (81). Ona görə də hər hansı əsassız şübhəyə görə bu yeməklərdən imtina etməyə ehtiyac yoxdur. Lakin alimlərin əksəriyyətinin fikrinə görə, heyvanın kəsilmə prosesində Allahın adının qəsdən zikr olunmaması müəyyən edilərsə, həmin heyvanın əti halal olmaz (82).

- Atəşpərəstlik inancına (Zərdüştlük) mənsub, kitab əhli olmayan insanların yaşadığı və İslam qaydlarına riayət olunmayan ölkələrdən idxal olunan ət və ət məhsullarının yeyilməsi müsəlman alimlərə görə, haramdır, çünki həmin ölkələrdəki insanlar iman əhli deyillər.

- Araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, İbn Hazm Əl-Zahiri (ö.t.1064/456) Zərdüştlük inancına mənsub insanları kitab əhli hesab etmişdir və belə olduqda eyni qaydalar onlara da şamil olunur (83).

- Şübhəli məqamlardan biri də halal olmayan məhsulların üzərinə səhvən “halal” etiketlərinin vurulmasıdır. Bu cür etiketlərin qəsdən və ya səhvən vurulması elə də fərq etmir. Ola bilsin ki, satış və marketinq faktorları şəriət qaydalarına zidd qərarların alınmasına səbəb olur. Hər hansı bir ət məhsulunun üzərində heç bir səlahiyyətli orqanın adı qeyd edilmədən “halal” etiketi varsa, həmin məhsulun “halal” etiketinin həqiqi olmaması ilə bağlı ehtimallar çox böyükdür və buna görə də müzakirə edilən məşhub qrupuna aiddir. Hesabatların birində qeyd edilir ki, Malayziyada “halal” sertifikatla malik olan və quru tofu (soya pendiri) istehsal edən bir müəssisə Kuala Lumpurun Çeras (Cheras) rayonunda donuz fermasının yaxınlığında yerləşir və donuz ferması ilə istehsal müəssisəsi arasında

nazik bir divar olduğu üçün həmin müəssisənin məhsulları ilə bağlı müəyyən şübhələr ortaya çıxmışdır. Hətta həmin ərazidə çox sayda küçə itləri müşahidə edilmişdir. Bütün bunların nəticəsində belə qərar alındı ki, “şirkət tərəfindən məhsulların üzərinə vurulan Malayziyanın İslam İnkişaf Departamentinin (JAKIM) “halal” sertifikatı saxtadır” (84). JAKIM uzun müddət sonra bununla bağlı ciddi addımlar atdı. Qurumun Baş Direktoru Osman Mustafa 2013-cü ilin 1 yanvar tarixində elan etdi ki, “Müsəlman qidaları”, “Ramazan yeməyi” kimi müsəlman istehlakçıları çaşdıran “halal” loqo, simvol və sözlər qadağan ediləcək. Onun sözlərinə görə, hər hansı şirkət bu qaydanı pozsa, ilk dəfə 200,000 ringit (təxminən \$65,000), ikinci və sonrakı vaxtlarda 500,000 ringit cəzalanacaq. Müəyyən müddət sonra isə elan olundu ki, “halal” qida adı ilə idxal olunan bütün ərzaq məhsulları istehsalçı ölkələrdə JAKIM tərəfindən tanınan qurumlar tərəfindən “halal” loqo və sertifikatlarına malik olmalıdır (85).

- Qida məhsullarının halal olması ilə bağlı şübhələrin əsas səbəblərindən biri də bu sahədə aparıcı istehsalçıların qeyri-müsəlman olmasıdır. Əsasnamələrə görə, heyvanların müsəlmanlar tərəfindən kəsilməsi şərti istisna olmaqla digər sənaye sahələri qeyri-müsəlmanlar üçün açıqdır. Qidaların istehsalı, malların gətirilməsi, loqistika, restoranlar, hotellər və təchizat zənciri əsasən qeyri-müsəlmanların nəzarəti altındadır. Müsəlman ölkələri və şirkətləri halal qida sahəsində çox məhdud rola sahibdirlər (86).

QANUNSUZ HESAB EDİLƏN TƏRKİB HİSSƏLƏRİ VƏ QIDA QATQILARI

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, fərqli adlarla “halal” məhsullar təqdim etmək üçün hüquqi maneərlər (hiylə) qadağandır. Bura donuz əti, donuz ətindən hazırlanmış məhsullar, İslam qaydalarına uyğun kəsilməyən heyvanların ətləri kimi haram qida məhsullarından hazırlanmış qatqılar daxildir. Haram olan heyvanlardan əldə edilən və ya kimyəvi proseslər nəticəsində tərkibi dəyişdirilən maddələrin istifadəsi qadağandır. Bura misal kimi donuzların orqanlarından, yaxud toxumalarından əldə edilən və dərman vasitələrinin istehsalında istifadə olunan jelatin göstərilə bilər. Tərkibində denaturasiya prosesindən keçməyən donuz yağı olan pendir növləri, bitki yağı, yağ, krem, şokolad və dondurma kimi qida məhsulları da yeyilə bilməz. Ehtiyac olmadığı müddətdə həmin məhsullardan uzaq durmaq lazımdır. Bu cür qida məhsullarından imtina din, həyat, mülkiyyət və şüurla ziddiyyət təşkil etmir. Ona görə də bu cür məhsullardan imtina etmək ən düzgün seçimdir.

Tibdə istifadə olunan, tərkib hissəsi alkoqol olan dərman vasitələri də mahiyyəti etibarilə haramdır. Bu qayda tərkibində alkoqol olmayan hər hansı dərman preparatı tayılmadıqda və alternativ dərmanlar istehsal olunana kimi hal-hazırda istehsal olunan və tərkibində çox az miqdarda alkoqol olan qeyri-sedativ məhlullar üçün nəzərə alınmaya bilər. İxtisaslı həkimlər tərəfindən spesifik tibbi müalicə üçün yararlı hesab edilmədiyi təqdirdə bütün narkotik dərmanlar və vasitələr heç bir halda istifadə olunma bilməz.

Şokolad və digər qida məhsullarının tərkibində çox kiçik miqdarda şərab olsa belə və ya içkilərə qarışsa, həmin qida və içkiləri istehlak etmək haramdır. Ona görə də şəriət hökmlərində az və ya çox miqdarda olmasından asılı olmayaraq intoksikantlar qadağan edilir (87). Təbii ki, zəruri hal istisna təşkil edir.

Ehtiyacla bağlı çox sayda tibbi hadisələr mövcuddur. Məsələn, bəzi dərman vasitələrinin və ağız yuyucu maddələrin tərkibində alkoqol olur. Əgər onlara tərkibində alkoqol olmayan alternativ tapılsa, həmin alternativlər istifadə edilməlidir. Tutaq ki, etanol (məsələn, alkoqollu içkilərdə istifadə olunan metil spirti) zəhərlidir və bu səbəbdən də haramdır (88). Alkoqol olan bədən losyonlarının istifadəsində isə problem yoxdur. Çörək və lobyə sousu kimi halal qidalarda az miqdarda alkoqola rast gəlinə bilər.

HEYVANLARIN DİNƏ UYGUN OLARAQ KƏSİLMƏSİ ÜÇÜN TƏLƏBLƏR

Heyvanların dinə uyğun olaraq kəsilməsi və təmizlik qaydaları halal qida məhsullarının istehsalında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müsəlman ölkələrində heyvan kəsilmələri şəriət təlimatlarına uyğundur. Heyvanların şəriətə uyğun olaraq kəsilməsində məndub və məkrüh məqamları qeyd etmişdik. Bu hissədə heyvanların şəriətə uyğun olaraq kəsilməsi qaydalarına və bəzi mübahisəli məsələlərə toxunacağıq:

1. Niyyyət: Heyvanların şəriət qaydalarına uyğun olaraq kəsilməsində əsas məsələlərdən biri niyyətdir və heyvanlar kəsilmək naminə kəsilməməlidir, bunun üçün əsaslı

səbəb olmalıdır. Beləliklə, heyvanların kəsilməsində niyyət düz olmazsa, proses halal hesab edilmir.

2. Heyvanları kəsərkən təsbihat etmək və Allahın adını zikr etmək məzhəblərin çoxuna görə vacibdir, amma Şafi məzhəbinə görə, məndubdur, təsbihat və zikrin edilməməsi isə məkruhdur. Bütün məzhəblərdə bu tələblərin təbii şəkildə unudulması günah hesab edilmir. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, İslam dinindən qabaq ərəblər arasında heyvanların kəsilməsi zamanı tanrıların adları qeyd edilirdi. Bu qədim ənənənin əksinə Quranda heyvanların kəsilməsi əsnasında təsbihatın edilməsinin vacibliyi vurğulanır. Yəni, insanlar Allahın icazəsi olmadan heyvanların canlarını ala bilməzlər və təsbihatla zikr bu icazənin təsdiqi deməkdir. Riçard Foltz bu məsələni belə qiymətləndirir: “Birincisi, bu ənənə insanlar və heyvanlar arasında çox ciddi əlaqənin göstəricisidir. İkincisi, heyvanlara hissləri və öz maraqları olan canlılar kimi yanaşılır. Üçüncüsü, insanlar mərhəmətlidir” (89).

3. Heyvanlar müsəlman, xrsitian və yəhudilər kimi kitab əhli tərəfindən kəsilməlidir: “Kitab verilənlərin yeməkləri sizə halal, sizin yeməkləriniz də onlara halaldır” (Maidə, 5:5) (90). Allahın adı zikr olunmasa və hətta digər peyğəmbərlərin (İsa və Musa peyğəmbər) adlarının çəkilməsi müşahidə olunsə belə, kitab əhlinin kəsdiyi heyvanlar bizim üçün halaldır. Bəzi müsəlman alimlərinin etirazları olsa da, Quranda açıq şəkildə buna icazə verildiyi üçün şübhəyə əsas qalmır (91).

4. İslam hüququnda ümumi fikir budur ki, heyvanların nəfəs borusu, qida borusu, hülqum və udlağın yan tərəflərində olan iki yoğun damarı tamamilə kəsilməlidir.

Heyvanların kəsilməsi zamanı aşağıdakılar məndub hesab hesab edilir:

- Təsbihatın edilməsi və “Alahu Əkbər” təkbirinin gətirilməsi.

- Hər hansı bir prosesin icra edilməsində səhvlərə yol verməmək üçün kəsimin gün işığında icra edilməsi.

- Heyvanları kəsərkən başını qibləyə (Məkkə istiqamətinə) tərəf çevirmək. Qeyd edək ki, Maliki məzhəbində bu tələb yoxdur.

- Dəvələr istisna olmaqla (dəvələrin kəsilməsi nəhr (ayaq üstə sol ön ayağı bağlanaraq köksünün üzərindən kəsilir) bütün heyvanlar sol tərəf üstə yatırılır və başları yuxarı qaldırılaraq kəsilir (zəbh).

- Heyvanlara qarşı kobud rəftar etməmək (92).

Heyvanların kəsilməsi zamanı məkrüh hesab edilən məqamlar:

- Heyvanın əlil insan tərəfindən kəsilməsi.

- Təsbihatın məcburi olmasını qəbul etməyən Şafi və Maliki məzhəblərində təsbihatın tərک edilməsi.

- Heyvanları qiblədən başqa istiqamətə çevirmək.

- İnek, camış, qoyun kimi heyvanları ayaq üstə (nəhr), dəvəni isə uzadaraq (zəbh) kəsmək; bu metodların yerləri dəyişik olmalıdır.

- Heyvanları sürümək, başlarını qopartmaq, boyunlarını sındırmaq, kəllə sümüklərini zədələmək və s.

- Heyvanları küt və heyvan kəsimi üçün uyğun olmayan bıçaqlarla kəsmək (93).

Məkrüh və haramın fərqləri həmişə dəqiq izah edilmir. Çünki bəzi şəxslər məkrüh hesab edilən hərəkət və davran-

nışları istədikləri kimi şərh edirlər. Hətta özünü dini lider elan edən bəzi şəxslər haram və məkrüh barədə hökmlər verirlər. Bu cür əməllərdən Quranın “Dilinizin uydurduğu yalana əsasən: “Bu halaldır, o haramdır!”– deməyin, çünki Allaha qarşı yalan uydurmuş olursunuz. Şübhəsiz ki, Allaha qarşı yalan uyduranlar nicat tapmazlar” (Nəhl, 16:116) ayəsinə əməl edərək yayınmaq lazımdır. Əl-Qaradavi “Əl-halal və əl-haram fi əl-İslam” kitabında (s. 27) qeyd edir ki, İslam hüququnun bəzi aparıcı imamları haram mövzusunda fitva verməkdə könülsüz davranırlar. Onlar fitva verilməsi lazım olan əməlləri məkrüh elan edirlər. “Əsas mövzu bu deyil, amma nəyi isə haram elan etmək çox ciddi məsələdir”.

Halal qaydalara uyğun kəsilməyən heyvanların dərilərinin təmizlənməsi qaydaları Müslim və Əbu Davud tərəfindən rəvayət edilən “Heyvan dəriləri təmizlənilib aşılandıqda pak hesab edilir” hədisində əks olunmur (94). Hədis məsələyə ümumi olaraq yanaşır və bura donuz, it dərisi də daxil olmaqla bütün heyvanların dəriləri daxildir. Zəhiri məktəbi, Əbu Hənəfinin müridi olmuş Əbu Yusif və Əl-Şövkani bu fikri dəstəkləmişdir (95). Bundan əlavə, ölmüş heyvanın əti haram olsa da, bu hökm onun dərisi, buynuzları, sümükləri və tüklərinə aid deyil. Çünki bunlar müəyyən bir bazar dəyərinə sahibdir və istifadəyə yararlı olduqda israf edilməməlidir (96).

DƏYƏRLƏRİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNDƏ ADƏTLƏRİN ROLU

İslam hüququnda qanun və hökmlərin verilməsi üçün vacib mənbələrdən biri də adət-ənənələrdir. Yəni adət-ənənələr “sağlam düşüncəli insanlar üçün qəbul edilən

və təkrar olunan təcrübələr” kimi izah edilir (97). Hökmlərin verilməsində adət-ənənələrin məntiqə uyğunluğu, Quran və şəriət prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil etməməsi nəzərə alınmalıdır. Əgər aşkar şəkildə şəriət prinsiplərinə ziddirsə, qəbul edilmir. Məsələn, bəzi qəbilə quruluşlarında qadınların miras hüquqlarının olmaması və ya ilanla meymun əti kimi qidaları qəbul edən yerli icmaların istehlak adətləri və s. Adət-ənənələr xalqların rifahını əks etdirməyə və çətinliklərin ortadan qaldırılmasına yönəldiyi üçün onun qaydaları üstün hesab olunur. Ümumi olaraq bu fikir qəbul olunur ki, fiqh qaydaları və ictihad nəticəsində alınan qərarlar həmin qayda və qərarların qəbul olunduğu müvafiq vaxtlarda mövcud olan təcrübələrə əsaslanmışdır.

Adət-ənənələr qida məhsullarına aid məndub və məkruhlara müəyyən edilməsində xüsusi rol oynayır. Bəzi qida məhsullarının halal elan edilməsi insanların etirazı ilə nəticələnir və belə olduqda həmin qidalar məkruh kateqoriyasına daxil edilə bilər. Eyni zamanda mübah elan olunan hər hansı bir əməl də insanların münasibəti nəzərə alınmaqla məndub səviyyəsinə qaldırıla bilər. Məsələn, bir hədisdə açıq şəkildə izah olunur ki, dəniz heyvanları təmiz və yeyilməsinə icazə verilən qida məhsullarına aiddir. Lakin krevet və köpək balığı ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. Pakistanda yaşayan Hənəfi məzhəbi nümayəndələri böyük krevet balığını yemirlər və köpək balığının yeyilib-yeyilməməsində tərəddüdləri vardır. Mahiyyət etibarilə şəriətdə bu cür ənənələrdən doğan təcrübələrlə bağlı qadağanedici mövqe nümayiş olunmur. Məntiqli insanlar bu cür təcrübələrə müsbət baxanda fiqhi hökm nəzərə alınır: “Adət-ənənələr hökm üçün əsasdır (əl-adatun muhak-

kamatun)” (98). Adət-ənənələr eyni zamanda bazar dəyəri olan hər hansı bir əşyanın, malın dəyərli mülkiyyət hesab edilib-edilməməsində də vacib rol oynayır. Məsələn, bal arıları və ipək qurdları bir vaxtlar dəyərli hesab edilmirdi, amma sonradan bunların insanlar üçün faydaları nəzərə alınmaqla bu istiqamətdə fitva verildi. Bu da vurğulanmalıdır ki, elm və texnologiyanın inkişaf etməsi ilə adət-ənənlərdə dəyişikliklər müşahidə olunur ki, bu da yeni təcrübələrin ortaya çıxmasına səbəb ola bilər. İnsanların zövqləri mətbuat, reklam və buna bənzər faktorların təsirinə məruz qalır və yenilikləri asanlıqla qəbul edirlər. Həmçinin insanlar rahat hesab etdikləri yeni təcrübələri daha tez qəbul edirlər. Deməli, şəriət mənfi və müsbət fikirləri nəzərə alır.

ƏT, DƏNİZ VƏ SÜD MƏHSULLARI

Ümumi olaraq keçi, inək, quzu, camış, dovşan, qoyun və dəvə halal heyvanlardır və bu heyvanların ətləri yeyilə bilər. Toyuq, ev quşları, bildirçin, hind toyuğu, cücə, qaz və ördək kimi quşların yeyilməsinə də icazə verilir.

Haram ət və ət məhsullarına donuz əti, donuz əti məmulatları və qatqı məhsulları daxildir. Donuz bütün müsəlmanlar üçün haramdır. Əlavə olaraq o da qeyd edilməlidir ki, donuz saxlamaq, istehlak məqsədilə donuz əti və donuz ətindən hazırlanan məmulatların ticarətini həyata keçirmək də haramdır.

Halal hesab edilməyən heyvanlara caynaqları və zəhərli dişləri olan aslan, kaftar, canavar, köpək, pələng, tülkü, çaqqal və əhliləşdirilmiş eşşək kimi heyvanlar da daxildir. Ölü heyvanların ətləri və cəmdəklər ilə qidalanan kərkəs,

qarğa, şahin, qutan və zibillə qidalanan digər quşlar halal hesab edilmir. Haram hesab edilən heyvanların və quşların yumurtası və südü də eyni dərəcədə haram sayılır. Kiçik istisnalar xaric müvafiq qaydada kəsilməyən heyvanlar halal hesab edilmir. Bura şəriət qaydalarına əməl edilmədən kəsilən heyvanlarla yanaşı, təbii xəstəlik, heyvanlar arasında vuruşma və insan qəddarlığı kimi səbəblərdən ölən heyvanlar da daxildir.

Molyusk da daxil olmaqla balıqlar və dəniz məhsulları halaldır. Lakin balıqları əzab verərək öldürmək olmaz. Balıqları və dəniz heyvanlarını dəyənək ilə vurmaq və ya sağkən yarmaq şəriətə uyğun deyil. Heyvanları bişirərkən ölməsini gözləmək lazımdır.

Pendir və qatıq kimi süd məhsullarının tərkibində halal mənbələrdən əldə edilənlər istisna olmaqla jelatin olmamalıdır. Pendir növlərinin bir çoxunda mövcud olan heyvan mənşəli enzimlər və mayaların halal heyvan və bitkilərdən əldə edildiyindən əmin olduqdan sonra istifadə etmək olar.

Tər meyvə və tərəvəzlər halal hesab edilir. İstehlak üçün emal edilmiş meyvə və tərəvəz məhsullarının hazırlanmasında halal olmayan yağ, qatqı maddələri, dad və rəng konservantları varsa, bunlar halal hesab edilməyə bilər. Bu məhsulların hazırlanmasına müsəlmanlar birbaşa nəzarət edə bilməsələr də, həmin məhsullar və prosedurlar üçün halal sertifikatının tələb edilməsi məqbul hesab edilir.

Un məmulatları halal qida mövzusunda ən həssas məsələlərdən biridir. Un məmulatlarının hazırlanmasında qeyri-müəyyən qatqı maddələri, hazırlanmış məhsulların halallığını şübhə altına qoyan alkoqol və heyvan mənşəli

maddələrdən istifadə edilməməlidir. İstifadə olunan bütün rəng və dad konservantlarının halal mənbələrdən əldə edilməsindən və təsdiq edilmiş prosedurlar çərçivəsində hazırlanmasından əmin olmaq lazımdır.

MALAYZİYADA HALAL QIDA SƏNAYESİ

Malayziya halal məhsulları qlobal bazarda xüsusi dəyərə sahibdir. Bu ölkədə məhsulun halallığı istehlakçılar üçün zəruri tələbdir. Malayziyadakı müsəlman istehlakçılar “İslam İnkişaf Departamenti” tərəfindən verilən sertifikatlara etibar edirlər. 2004-cü ildə Kuala Lumpurda birinci Malayziya Beynəlxalq Halal Sərgisinin təşkili zamanı Baş nazir Abdullah Əhməd Bədəvi öz çıxışında qeyd etmişdi ki, hökumətin əsas prioritet olaraq müəyyən etdiyi məsələlər arasında ölkəsinin ən böyük halal qida mərkəzi olması da var və bu cür sərgilər dünyanın hər yerində keçirilməlidir. Malayziyadakı halal qida məhsullarının istehsalına və xidmətlərin təqdim edilməsinə ərzaq və içkilərdən tutmuş mənzil, geyim, sığorta, maliyyə, kosmetika və şəxsi gigiyena kimi sahələr də daxildir (99).

Malayziyanın halal konsepsiyasına Orta Asiya, İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı ölkələri və başqa böyük bazarlara çıxış əldə edə bilmək və orta sahibkarlıq üçün imkanların təmin edilməsi daxildir. Federal Kənd təsərrüfatı Marketing Orqanının (FAMA) hesablamalarına görə, 2010-cu ilə kimi donmuş ərzaq satışından əldə edilən gəlir 193 milyard ringitə bərabər olmalı idi. Ancaq həqiqi rəqəm market tələblərinə cavab verə bilməyən halal məhsulların məhdud olması səbəbindən bu proqnozlara uyğun olmadı. 2011-ci ilin iyun ayı üçün Malayziyada halal qida sənə-

yesindən əldə edilən gəlir 56 milyon ringit həcmində idi, lakin qlobal bazarlarda bu rəqəm 2,5-2,7 trilyon ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilirdi. Bu rəqəmləri açıqlayan Ticarət və Sənaye Nazirinin müavini Muxriz Mahazir onu da bildirdi ki, bumiputralar (əsasən malay etnik qrupunun nümayəndələri) JAKIM tərəfindən ərzaq və içki sənayesində həmin vaxta kimi verilmiş 4787 halal sertifikatın 30 faizinə sahibdirlər. Onun sözlərinə görə, halal sertifikatı üçün müraciət edənlər daha çox qeyri-malaylardır. Muxriz Mahazir əlavə etmişdir: “Bu proses halal sertifikatın Malayziya xaricindəki bazarlara nüfuz etmə imkanını yaratması faktına baxmayaraq baş verir. Halal qidalar üçün ASEAN, Orta Asiya və Çində bazar potensialları böyükdür. Təkcə onu qeyd edək ki, Çində halal məhsulların satılması üçün gözəl imkanlar var, çünki ölkənin dörd vilayətində yüksək alıcılıq qabiliyyəti olan müsəlmanlar yaşayırlar” (100). Malayziya hökuməti qlobal halal mərkəzi olma siyasəti çərçivəsində həm İkinci sənaye planında (1996-2005), həm də milli kənd təsərrüfatı siyasətində (1998-2010) ölkədə halal parkların yaradılması vasitəsilə sənayenin inkişafı üçün tədbirlər müəyyən etmişdir. Buna görə də Selangor, Kedah, Melaka, Negeri Sembilan, Perak və Pahang ştatlarının yerli hökumətləri tərəfindən halal parklar yaradılmışdır (101). Halal parklar ölkədə halal dəyər zəncirinin coğrafi olaraq əlaqələndirilməsi sahəsində mühüm rol oynayır. Təmin etdiyi üstünlüklər (təchizat zəncirinin qısaldılması, qiymətlərin aşağı salınması, innovasiyalar və s.) ilə yanaşı, halal qida məhsullarının istehsalı və səmərəli ortaqlıq standartının tətbiq edilməsi üçün də əsas təşkil edir. Malayziya halal məhsulların

akkreditasiyası və halal qida qatqılarının qeydiyyatata alınması kimi qlobal məsələlərdə əməkdaşlıq etmək üçün bəzi ASEAN ölkələri ilə ortaq işçi qrupları yaratmışdır.

Halal sertifikatların verilməsinə nəzarət edən JAKIM halal məhsulların istehsalında vacib olan xidmət və qablaşdırma kimi proseslərə nəzarət etmək səlahiyyətinə də sahibdir. İdxal olunan məhsullara JAKIM, Baytarlıq Departamenti və Səhiyyə Nazirliyinin Qida Təhlükəsizlik və Keyfiyyət Şöbəsi kimi hökumət orqanları sertifikat verir. Sertifikatlar idxal olunan mallarda təhlükəli qida və qatqı maddələri olmadığı təqdirdə verilir. Bundan əlavə, Malayziyanın halal mərkəz olma strategiyası yalnız ərzaq istehsalında deyil, eyni zamanda əczaçılıq, kosmetika kimi sahələrdə də Ümumdünya Halal Standart konsepsiyasının formalaşmasına xidmət edir (102). Halal sertifikatlar verildikdən sonra şirkətlər öz məhsulları və reklam mətnlərinin üzərinə “halal” loqosunun vururlar.

Halal sertifikat alan müsəlman və bumiputraların nisbətən az sayda olmasının səbəbi işin həssaslığı ilə əlaqəlidir. Hər hansı bir məhsul üçün iki illik halal sertifikat almaq təxminən 2.000 ringit edir. İstehsalat prosesinin hər mərhələsi istifadə olunan qida məhsullarından tutmuş materialların istifadəqaydasına kimi qiymətləndirilir və nəzərdən keçirilir (103). Bununla belə, qaydaların tətbiq edilməsində çatışmazlıqlar da var. Halal elan edilən bəzi məhsullar və xidmətlərdə şübhə doğuran məqamlar bu fikrə əsas verir (104).

Malayziyada aşağıdakı qaydalara uyğun hazırlanan (istehsal edilən) qidalar halal hesab edilir:

a) Qida məhsulları və onların tərkibində olan maddələr halal olmayan heyvanlardan əldə olunmadıqda və ya şəriət hökmlərinə uyğun kəsilməyən heyvanların ətlərindən və orqanlarından istifadə edilmədikdə;

b) Ərzaq və qida məhsullarının tərkibində nəcis (natəmiz) hesab edilməyən maddələr olmadıqda;

c) Qida məhsulları sağlamlıq üçün təhlükəli olmadıqda;

d) Ərzaq və qida məhsullarının tərkibində İslam dinində qadağan edilmiş heyvanların heç bir hissəsindən əldə edilmiş maddə olmadıqda;

e) Qida məhsulları nəcis maddələrlə kirlənmiş avadanlıqla emal edilmədikdə və hazırlanmadıqda;

f) a, b, c, d və e bəndlərində qeyd edilən şərtlərə cavab verməyən məhsullar nəcis hesab edilir.

Malayziyada halal qida məhsullarının və maddələrin tərkibində şəriətdə haram elan edilən heç bir şey yoxdur. Bu standartlara əməl etdikdə səlahiyyətli qurumlar tərəfindən verilmiş sertifikatlar həmin məhsulların və maddələrin halal olduğu mənasına gəlir. Bu standartlar istehlakçıların və ümumilikdə cəmiyyətin rifahına xidmət etmək, yerli və beynəlxalq ticarəti inkişaf etdirmək üçün hazırlanmışdır. Deməli, şəriətə uyğun olan standartlar qida təhlükəsizliyi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

İSLAM VƏ ELM

İslam dini və elm bir-birini inkar etmir, tamamlayır. Təbii ki, din və elmin halal-haram mövzusuna münasibəti birmənalı deyildir. Halal və haram yalnız insan şüuru və elmlə müəyyən edilmir, bu məsələdə hər iki faktor və

vəhyin vəhdəti xüsusi rol oynayır. İbadət məsələləri şəriət qaydaları müstəvisində müəyyən olunur. İslamdakı hökmlər elmi dəlillərlə mütənasibdir. Əgər İslamda ölü heyvan əti, axıdılan qan və donuz əti yeyilmək üçün haram elan edilsə, bu həm də elmi dəlillərlə öz təsdiqini tapır. Elmi rasionallıq duyğu orqanları tərəfindən mənim-sənİLƏn məlumatları məhdudlaşdırır (zəkanın neurokimya səviyyəsinə salınması və əqli davranış fenomeninin fiziki proses olaraq başa düşülməsi kimi).

İslam dininin yayıldığı ilk əsrdə şəriət və fiqh arasında fərqlər yox idi və şəriətin teologiya (kəlam elmi), mənəviyyat (əxlaq) və fiqh (praktiki qərarlar) olaraq üç yerə bölünməsi sonrakı mərhələyə aiddir. Praktiki fəaliyyətlər və nəzəri teologiya arasındakı fərqlər fərdlərin davranışları və gündəlik həyatları ilə bağlıdır. Tətbiqi elmlər İslamda açıq perspektiv nümayiş etdirir. Çünki elmin praktiki dəyəri və faydalılıq dərəcəsi İslamda olduqca əhəmiyyətlidir. Belə ki, elmi biliklərin istifadəsi müsbət nəticələr verməli və ictimai marağa səbəb olmalıdır. Buna görə də müsəlmanlar öz inanclarını elmi inkişafa mane olan faktor kimi qələmə vermirlər. Əksinə, elmin inkişafına çox böyük töhfələr vermişlər və bu proses davam edir. Peyğəmbər insanların ehtiyaclarına cavab verən faydalı elmi həmişə təbliğ etmiş və buyurmuşdur: “Elm Çində də olsa, onun dalınca gedin”. İslamın hansı mənbədən olmasından asılı olmayaraq faydalı elmə verdiyi əhəmiyyəti başa düşmək çətin deyil. Təbii ki, Çin yalnız dini elmlər üçün yox, həm də mədəni əlaqələr, elmi nailiyyətlər üçün əsas məkan olaraq nəzərdə tutulurdu.

Quranda insanların elmə təşviq edilməsi İslam və elm arasındakı əlaqənin göstəricisidir. Məqsədləri araşdıran

İslam fəlsəfəsi səbəbləri öyrənən elmdən fərqli olaraq əşya və hadisələri Allahın kainatdakı işarəsi olaraq qiymətləndirir. Müsəlmanlar imanı elmin məhdudlaşdırılmasına səbəb olan faktor kimi yox, elmi və mənəvi kamilliyə yol açan vasitə kimi görürlər. Təfəkkür edən müsəlmanlar iman və şüur, bilik və elm arasındakı əlaqələri təsdiq etməlidirlər. Bir sözlə, müsəlmanlar dini və dünyəvi elmə hakim olmalıdırlar.

Bundan əlavə, şəriət bazarlarda qanuni ticarətin rahat şəkildə icra edilməsinin tərəfdarıdır, çünki şəriət öz ali dəyərlərinə təhdid olan hərəkətləri məqbul hesab etmir. Məsələn, heyvanlarda gicəlləndirmə və qanaxmanı sürətləndirmə məqsədilə əlavə dəliklərin açılması prosesi ilə bağlı hər hansı şəriət mütəxəssisinin tələb olunan elmi məlumatları nəzərə almadan verdiyi qərarlar daha çox güman və fərziyyə hesab edilməlidir. Gicəlləndirmə və qanaxmaya aid sürətləndirmə prosesi kəsilən heyvanların daha az əziyyət çəkmələri üçün qəbul edilir. Bu metod şəriət prinsiplərinə də uyğundur. Malayziyanın səlahiyyətli dini qurumları heyvanların huşlarını tamamilə itirməmələri şərt ilə müəyyən voltajda elektrik cərəyanına icazə verir. Bir çox müsəlman ölkələrində heyvanların sənaye üsulu ilə kəsilməsi, yəni elektrik vasitəsilə inək və qoyun kimi heyvanların gicəlləndirilməsi fikri qəbul edilir. Bəzi mütəxəssislərə görə, gicəlləndirmə üçün nəzərdə tutulan cərəyan toyuq, cücə kimi quşları öldürə bilər. Ancaq Türkiyə və Beynəlxalq İslam Fiqh Akademiyası tərəfindən aparılan araşdırmalar nəticəsində qeyd olunur ki, quşlar da gicəlləndirilə bilər. Beynəlxalq İslam Fiqh Akademiyası alimləri Türkiyədə dörd fabrikdə müşahidə apararkən toyuqların kəsilməmişdən qabaq iki saniyəyə kimi elektrikli

suda saxlanılmasına şahid olmuşdur. Qırx amperlik cərəyan toyuqları gicəlləndirir. Gicəllənən toyuqların huşları üç dəqiqə içində geri qayıtmışdır, deməli, toyuqlar məruz qaldıqları cərəyan nəticəsində ölmürlər (105).

Bəzi mövzularda İslam və elmin mövqeyi bir-birindən fərqlənir. Metafiziki reallıq və vəhyə istinad edən biliklərə elm və din fərqli aspektdən baxır. Elm bu prosesini qəbul etmir, İslam təsdiqləyir. Ümumi olaraq deyə bilərik ki, materialist mövqeyə malik olmadan belə, elmin insanlığa verdiyi töhfələrdən faydalanmaq mümkündür. Çünki din elmi, elm də dini inkar etmir.

NƏTİCƏ VƏ TÖVSIYƏLƏR

Dünya müsəlmanları yüksək texnologiya dövründə bir-birləri ilə fikir mübadiləsi aparmalıdılar. Çoxsaylı İslam sivilizasiyaları daxilində mədəni fərqliliklərə hörmət edilməlidir. İslam dini birlik və vəhdət daxilində müxtəliflik kimi xarakterizə olunur. Quranın insanları bir araya gətirmə gücü, Məhəmməd peyğəmbərin qeyri-adi öyrətmə qabiliyyəti və müsəlmanların ümumi məsələlərdə həmrəyliyi demokratik və sülhsevər bir din formalaşdırmışdır. İslam dini sevdidir, nifrət etdirmir. Asanlaşdırır, çətinləşdirmir. Ümmət halal və haram anlayışlarına köklənən mənəvi və hüquqi əsasları olan mənəviyyat kodeksinə sahibdir. Halal qida, ticarət və maliyyə məsələləri ortaq dəyərlərin görünən tərəfləridir və ümmətin özünəməxsus xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirir. İxtilaf ilə müqayisədə tövhid İslamın nəzərəçarpan, xarakterik xüsusiyyətidir. Nəzərə alsaq ki, vahid forma və standartlaşdırma tövhid anlayışı ilə daha çox uyğunluq təşkil edir, halal qida sənayesində

standartlaşdırmanın təbliği həm arzuolunandır, həm də həddən artıq faydalıdır. Ticarətdə, halal qida sənayesində və bütün müsəlman ölkələrində maliyyə əməliyyatları halal standartlara xidmət etməlidir. Halal qida sənayesinin bütün sahələrində standartlaşdırma Quranın hökmlərinə əsaslanmalıdır.

Halal qida sənayesində vahid çərçivə müəyyən etmək üçün tövsiyə edirik:

- Halal qida sənayesində halal və mübah, eləcə də məkruh və məndub anlayışlarında eynilik və standartlaşdırma nail olmaq seçim prinsipindən (taxayyur) istifadə etmə və müxtəlif məzhəblərdəki fərqli qaydalar arasından həmin məqsəd üçün ən münasib variantın müəyyən edilməsi nəticəsində mümkündür. Təxayyur metodu İslam hüququnun aparıcı məktəblərində qəbul edilir və etibarlı şəriət faktına əsaslanır.

- Təfiiq metodunu da təklif edə bilərik. Hər hansı bir məsələdə vahid həll yolu təfiiq metodunda birinci dərəcəli məqsəd və vəzifədir. Deməli, təfiiq məzhəblərin fərqli görüşlərini bir araya toplamaqdır. "Taxayyur" isə məzhəblərin fərqli görüşlərindən birini əsas götürür (106).

- Hər ölkədə fərqli məzhəblərin nüfuzlu, ziyalı nümayəndələrindən formalaşan səlahiyyətli Şəriət Məşvərət Şuralarının yaradılması. Təklif olunan Şuralara Qərbdəki müsəlman azlıqları, nüfuzlu sənaye mütəxəssisləri və iqtisadçı-ekspertləri də daxil etmək məsləhətdir.

- Şuraların qərar və fitvalar verməsini tənzimləmək məqsədilə xüsusi təlimatlar tərtib edilməlidir. Şuraların qərarlarının mətbuatda yüksək səviyyədə işıqlandırılması və ya bazarlarda tətbiq edilməsinə nail olmaq üçün planlar hazırlanmalıdır.

- Hökumət və sənaye nümayəndələrinin halal sahələrdəki təcrübələrinin standartlaşdırılması, makro və mikro səviyyələrdə qabaqlayıcı tədbirlərin alınması. İnsanların rifahına xidmət edəcəyi təqdirdə rəhbər şəxslərin (ulu əl əmr) məndubu vacib, məkruhu haram elan etmək, mübah və ya bəzi şübhəli məqamlarla bağlı müəyyən tənzimləmələr aparmaq səlahiyyətinin olması. Rəhbər şəxslər mövcud şəraitə nəzərə alaraq doğru qanun və qərarlar qəbul etməlidirlər. Bu funksiya seçilmiş qanunverici orqan və ya həmin orqana tabe olan mütəxəssislər qrupu üçün də qüvvədədir.

- Malayziya və digər müsəlman ölkələrində şəriət və iqtisadiyyat sahələrində aparıcı mütəxəssislərin bir araya gəldikləri araşdırma institutlarının yaradılmasını təklif edirik. Bu institutlar Şəriət Məşvərət Şuralarının araşdırma şöbələri funksiyası daşıyacaq və halal qida sənayesində standartlaşdırma üçün tövsiyələr verəcək.

- Bu sahədəki standartlaşdırma müsəlman icmalarının qəbul etdiyi ənənələr nəzərə alınmaqla icra edilməlidir. İnsanların qidaları xoşlayıb-xoşlamaması iqlim, mədəniyyətlərin coğrafi olaraq yaxınlığı, qidaların yetişdiyi torpağın xüsusiyyətləri kimi faktorlar nəzərə alınmalıdır. Bu cür fərqlər aşkar şəkildə nəzərə çarpmır və buna görə də şəriətə uyğun şəkildə aparılmış araşdırmalarla təsdiq olunmalıdır.

- Araşdırmalar nəticəsində mütəmadi olaraq “halal” loqoların verilməsində və eləcə də sertifikatlaşdırma səlahiyyəti olan qurumların fəaliyyətində uyğunsuzluqlar nəzərə çarpır. Bu vəziyyətə qeyri-müsəlman ölkələrində daha çox rast gəlinir. Bütün hallarda çaşdırıcı, çoxmənalı söz, ifadə və işarələrdən istifadə etmək problem yarada

bilər. Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, 2013-cü ildə Malayziyada sərt cəzalar tətbiq edilmişdi. Müsbət nəticələr versə də, sərt cəza çıxış yolu deyildir. Fərdlərə, istehsalçılara, təchizatçılara, habelə halal məhsulların və xidmətlərin monitorinqini aparan agentliklərə mükafatların verilməsi müsbət nəticələr verə bilər.

QEYDLƏR

1. Fiqh alimləri halal və haram mövzusuna həssas yanaşırlar. Ona görə də bu mövzunu fərqli terminlərlə şərh edirlər. Qurandakı fərqlilik isə Qadir Allaha məxsus olan üstünlükdür. Mübah və caiz terminləri şəriətdə neytral olan məsələlərdə istifadə olunur.

2. Mübah sözünün ərəb dilində qarşılıqları: la ithma, la junaha, la baasa, la yuakhidhukum Allah və s.

3. Ərəb dilində belədir: “Əl-aslu fi əl-aşya əl-ibahah-hatta yadullu əl-dəlil əla altəhrim.” Cəlaləddin Əl-Süyuti, “Əl-Ashbah və əl-Nazir” (Beyrut: Dar al-Kutub al-ilmiyyah, 1983/1403), s. 60. Hüquqi ifadə Quran və hədislərdə mövcud olan dəlillər əsasında fiqhın mövqeyinin mücərrəd və epitet müstəvisində ifadəsi üçün istifadə olunur. Süyuti bu cür izahat verməklə insan istehlakı üçün icazə verilən digər heyvanlar, məsələn, zürafə ilə bağlı məsələ qaldırır və bildirir ki, zürafə yırtıcı olmadığı üçün fiqh izahatları çərçivəsində halal olmalıdır.

4. Yusif Əl-Qaradavi. “Əl-halal və əl-haram fi əl-İslam (Beirut: al-Maktab al Islami, 1994/1415, 15-ci nəşr), 23; “Bay əl-Murabahah li al-Əmir bi əl-Şira’ (Cairo: Maktabah Wahbah, 1987/1407, 2-ci nəşr.), s.13. Zəif hədislərdən fərqli olaraq səhih hədislərin ötürülmə zəncirində qırılma olmur. Peyğəmbərdən başlamaqla bu hədisi rəvayət edənlər güclü hafizəyə malik olan, etibarlı şəxslərdir. Məhəmməd Həşim Kamali, “Hədis elmləri kitabı” (Leicester: The Islamic Foundation, 2005), s. 139.

5. Bax: Vahbah Əl-Züheyli. "Əl-Fiqh əl-İslami və Adil-latuh (Damascus: Dar al-Fikr, 1989/1409 3-cü nəşr.), 3:510f.

6. Məhəmməd Həşim Kamali. "Principles of Islamic Jurisprudence" (Cambridge: Islamic Texts Society, 2003), s. 429.

7. Yenə orda. 429.

8. Əbu İshaq İbrahim Əl-Şatibi. "Əl-Muvafaqat fi Usul əl-Ehkam", red. Məhəmməd Hasanayn Maxluf (Cairo: al-Matbaah al-Salafiyyah, 1920/ 1341 ah), 1:140f; Vahbah Əl-Züheyli. "Usul əl-Fiqh əl-İslami (Damascus: Dar al-Fikr, 1986/1406 ah), s. 86.

9. Yusif Əl-Qaradavi. "Əl-halal və əl-haram", s. 31

10. Yusif Əl-Qaradavi. "Əl-halal və əl-haram", s. 56

11. Bəzi təyyib olan məfhumlar yəhudilərə haram elan edilmişdir (Quran, Ənam, 6:146, Nisa, 4:160).

12. İçki ilə bağlı Quranda yazılır: "Səndən sərxoşedici (içki) və qumar barəsində soruşurlar. De: "İkisində də həm böyük günah, həm də insanlar üçün mənfəət vardır. Amma günahları mənfəətlərindən daha böyükdür" (Bəqərə, 2:219). Bax: Yusif Əl-Qaradavi, "Əl-halal və əl-haram", s. 31

13. Ərəb dilində belədir: "idha ijtama əl-halal və əl-haram, ğuliba əl-haram". Cəlaləddin Əl-Süyuti, "Əl-Ashbah və əl-Nazir" (Beirut: Dar al-Kutub al-İlmiyyah, 1994), s. 151. Şabir, "Əl-Qavaid", s. 325. Maraqlıdır ki, Əl-Qaradavi "şübhəli olanlardan yayınmaq – ittiqa əl-şübhə" ilə bağlı qısa izahatında məsələyə hüquqi aspektdən yanaşmır. Alim dəlillərin zəif olması səbəbindən bu cür yanaşmaya üstünlük vermişdir.

14. Bax: “Şəriət Məşvərət Şuralarının Təhlükəsizlik Komissiyalarının Qətnamələri”, 2-ci nəşr. Kuala Lumpur, 2007, s. 158.

15. Ərəbcə belədir: “Dar al-mafasid avla min cəlb əl-ma-nafi”.

16. Şabir. “Əl-Qavaid”, s. 326–8.

17. Vizarat əl-Avqaf və əl-Şuun əl-İslamiyyah, “Al-Mavzuah al-Fiqhiyyah” (Kuwait: Wizarat al-Awqaf wa al-Shu’un al-İslamiyyah, 1421 ah/2001), 40:75.

18. Yenə orda.

19. Yenə orda. 40:79 və 85.

20. Leş, qan, donuz əti, Allahdan başqasının adı ilə kəsilmiş, boğulmuş, döyülüb öldürülmüş, (hündür bir yerdən) yıxılıb gəbərmiş, buynuzlanıb öldürülmüş, yırtıcı heyvan tərəfindən parçalanıb yeyilmiş, – ölməmiş kəsikləriniz istisnadır, – dik qoyulmuş daşlar (bütələr və s.) üzərində kəsilmiş heyvanlar.

21. Ömər Süleyman Əl-Aşqar, Məhəmməd Sabir. “Dirasat Fiqhiyyah fi Qadaya Tibbiyyah əl-Muaşirah (Amman: Dar al-Nafa’is, 1421 ah/2001), s. 317.

22. Müsəlman alimləri insan və ət yeyən heyvanların nəcisləri və sidikləri mövzusunda həmfikirdirlər (sidiklə bağlı müəyyən fikir ayrılıqları mövcuddur).

23. Əhməd Əl-Hacı Əl-Kurdi. “Buhuth və Fatava Fiqhiyyah Muasirah” (Beirut: Dar al-Basha’ir al-İslamiyyah, 1427 ah/2007), s. 29-31.

24. Yenə orda. s. 313.

25. Vizarat əl-Avqaf və əl-Şuun əl-İslamiyyah, “Al-Mavzuah al-Fiqhiyyah” 40:74 və 77; Bax: 40:101-103.

26. Əl-Aşqar. Dirasat, s. 318.

27. Yenə orda. s. 314.

28. Yenə orda. s. 317.

29. Yusif Əl-Qaradavi. "Əl-halal və əl-haram", s. 15; Məhəmməd Osman Şabir. "Əl-Qavaid əl-Kulliyyah və əl-Davabit əl-Fiqhiyyah fi al-Şəriah əl-İslamiyyah" (Amman: Dar al-Nafa'is, 2006/1426 ah), p. 324; Kamali. "Prinsiplər", s. 421.

30. Quranda donuz ətinin qadağan edilməsi İudaizm ənənəsinin davamını təmsil edir. İslam ənənlərində itə qarşı mənfi münasibət isə onların quduzluğa səbəb olması faktı ilə əlaqəlidir və buna görə də itlərdən uzaq olmaq tövsiyə olunur.

31. İbn Macah Əl-Qazvini. red. Məhəmməd Fuad Abd əl-Baqi, "Sunan Ibn Majah" (Beirut: Dar al-Kutub al-İlmiyyah, 1987/1407 ah), hadis nö. 3.367; Yusif Əl-Qaradavi, "Əl-halal və əl-haram", s. 23.

32. Təfəsilatlı məlumat üçün bax: Məhəmməd Həşim Kamali, "Şəriah Law: An Introduction (Oxford: Oneworld Publications, 2008), s. 225245.

33. Yusif Əl-Qaradavi. "Əl-halal və əl-haram", s. 34; Şabir, "Əl-Qavaid", s. 324.

34. Yusif Əl-Qaradavi. "Əl-halal və əl-haram", s. 37-8. Burda müsəlmanların qeyri-müsəlmanlarla münasibətlərində bəzi istisnalar, məsələn, riba qeyd olunur.

35. Yenə orda. s. 34.

36. Vizarat əl-Avqaf və al-Şuun əl-İslamiyyah, "Al-Mavzuah al-Fiqhiyyah" (Kuwait, 1993/1414 4-cü nəşr), 5:125.

37. Yenə orda.

38. Müslim. "Mukhtasar Sahih Muslim", red. Məhəmməd Nəsrəddin əl-Albani (Beirut: Dar al-Maktab al-Islam, 1987), s. 342, hədis, 1,262.

39. Ələddin Əl-Kasani. "Badai əl-Sana'i fi Tartib əl-şaria (Beirut: Dar al-Kutub al-İlmiyyah, 1986/1406 ah), 2-ci nəşr, 5:114; Əl-Züheyli, "Əl-Fiqh əl-İslami", 3:5.

40. Hədisdə belə deyilir: "Müsəlmanın icazəsi olmadan onun əşyasını almaq olmaz." Bax: Əbu Bəkir Abd al-Rahman ibn Əl-Hüseyn Əl-Beyhəki, ""Al-Sunan al-Kubra", red. M. Abd al-Qadir Ata (Mecca: Maktabah Dar al-Baz, 1987/1407 ah), 6:100, hədis nö. 11,325. Başqa bir hədisdə isə buyurulur: "Sənin və atanın mülkiyyəti atana məxsusdur". Bax: Məhəmməd ibn Abd Allah al-Xatib Əl Təbrizi, "Mishkat al-Masabih", red. Məhəmməd Nəsrəddin Əl-Albani (Beirut: Dar al-Maktab al-Islami, 1979/1399), 2-ci nəşr, hədis, 3,354.

41. Məhəmməd Osman Şabir. "Al-Qavaid əl-Kulliyah və əl-Davabit əl Fiqhiyyah (Amman: Dar al-Nafa'is, 1426 ah/2006), s. 213.

42. Vahbah Əl-Züheyli. "Əl-Fiqh əl-İslami", cild. 6, s. 161.

43. Ələddin Əl-Kasani. "Badai əl-Sana'i fi Tartib al-Şaria (Beirut: Dar alKutub al-İlmiyyah, 1986/1406 ah), 5:113, Kamali, "Jurisprudence", fəsil 16, s. 397– 410.

44. Vahbah Əl-Züheyli. "Əl-Fiqh əl-İslami", cild. 6, s. 166.

45. Abdul Rahman Avang. "İstihalah and the Sunnah of the Prophet," burda: :Halal Development Corporation, The Essence of Halal; s. 58.

46. Yenə orda. İstihalə ilə bağlı bax: Əhməd Əl-Hacı Əl-Kurdi. "Buhuth və Fatava Fiqhiyyah Muasirah" (Beirut: Dar al-Basha'ir al-İslamiyyah, 1427 ah/ 2007), s. 29.

47. <http://www.islamset.org/bioethics/9thfiqh.html#1> (10 yanvar 2012).

48. Fiqh Akademiyasının qərarı. <http://www.asharqalawsat.com/print.asp?did=211692> (10 yanvar 2012).

49. <http://www.islamset.org/bioethics/8thfiq.html> (10 yanvar 2012).

50. Nazih Hammad. "Dieting the Islamic Way," <http://www.themodernreligion.com/health/diet.html> (10 yanvar 2012); Abdul Rahman Awang, "Istihalah," s. 60.

51. <http://www.islamset.org/bioethics/8fiqh.html> (10 yanvar 2012).

52. Bax: Məhəmməd Əbu Zahrah. "Usul əl-Fiqh" (Cairo: Dar al-Fikr al Arabi, 1958/1366 ah), s.34; Kamali, "Principles", s. 424.

53. Kamali. "Principles", s. 426.

54. "Peyğəmbər azmış dəvənin ətinə yeməyi qadağan etdi" və "peyğəmbər azmış heyvanın südünü içməyi qadağan etdi" hədislərinə görə. Hər iki hədis müvafiq olaraq "Sunan Daraqutni" və "Sunan Abu Davud"da qeyd olunur, 5:149.

55. Əl-Kasani. "Badai", 5:39–40; Məhəmməd Amin ibn Abidin, "Hashiyah Radd əl-Mukhtar ala Durr al-Mukhtar" (Cairo: Dar al-Fikr, 1979/1300 ah), 5:194.

56. Əbu hafs Ömər ibn Badr əl-Mavsilli. "Əl-Jamu Bayn al-Sahihayn (Beirut: al-Maktab al-Islami, 1995), cild.2, d.38.

57. Əl-Şatibi. "Al-Muwafaqat", s. 152

58. Əl-Züheyli. "Al-Fiqh al-Islami", 3:667.

59. Cf., Vizarat əl-Avqaf və al-Şuun əl-Islamiyyah, "Al-Mavsuah al Fiqhiyyah", 5:152.

60. Yenə orda., 5:153.

61. Yenə orda., 5:155.

62. Ibn Rushd, "Bidayat al-Mujtahid" (Beirut: Dar al-Qalam, 1988), 1:329; Əl-Züheyli, "Al-Fiqh al-Islami", 3:663–4.

63. Susan Duglas. "The Fabric of Muslim Daily Life", Vinsent Kornel, "Voices of Islam" (Praeger: Connecticut, 2007), cild. 3, s. 17.

64. Bax: Kamali. "Principles", s. 331.

65. Məhəmməd A. "Al-Bayanuni, Al-hukm al-Taklifii fi al-Sharah al-Islamiyyah" (Damascus: Dar al-Qalam, 1988), s. 224-225.

66. Yenə orda. s. 225

67. Bax: Kamali, "Prinsiplər", s. 419

68. Hədisdə peyğəmbərin ən çox xoşladığı və faydalarından danışdığı "ajvah" adlanan xurma növlərindən bəhs edilir. Hədis ilə bağlı bax: Abdul Rahman Avang, "İstihalah and the Sunnah of the Prophet," Halal Sənaye İnkişaf Korporasiyası ilə birlikdə (Kuala Lumpur: HDC Publication, 2011), s.72-73, www.mdcpublishers.com.

69. Yenə orda., s. 70.

70. Yenə orda., s. 70-71.

71. Müslim. "Mukhtasar Sahih Muslim", s. 253, hədis nö. 956.

72. Əl-Qaradavi. "Al-halal va al-haram", s. 37.

73. Əl-Təbrizi. "Mishkat", 2:845, hədis nö. 4,046.

74. Bununla bağlı bax: Riçard C. Foltz. "Animals in Islamic Tradition and Muslim Countries" (Oxford: Oneworld Publications, 2006), s.118. Eyni səhifədə deyilir: "Orta Şərq ölkələri əti Yeni Zelandiya kimi ölkələrdən idxal edir və bu da ətin halal olmasını sübut etməkdə çətinlik yaradır".

75. Ərəb dilində belədir: "idha ijtama al-halal va al-haram, ghuliba al-haram." Cəlaləddin Əl-Süyuti. "Əl-Ashbah və əl-Nazir" (Beirut: Dar al-Kitab al İlmiyyah, 1994), s.151. Şabir, "Əl-Qavaid", s. 325.

76. Bax: "Şəriət Məşvərət Şuralarının Təhlükəsizlik Komissiyalarının Qətnamələri", 2-ci nəşr. Kuala Lumpur, 2007, s. 158.

77. Ərəbcə belədir: "Dar al-mafasid avla min jalb al-ma-nafi."

78. Şabir. "Əl-Qavaid", s. 326.

79. Məhəmməd Həşim Kamali. "The Principles of Halal and Haram in Islam," Halal Development Corporation, "The Modern Compendium of Halal", cild. 1, The Essence of Halal (Kuala Lumpur, 2011), s. 24 f.

80. Kamali. "Principles of Halal and Haram," Halal Development Corporation, "The Essence of Halal", s. 38 f.

81. Quran. Əl-Nəhl, 16:115. Bax: Susan Duglas, "The Fabric of Muslim Daily Life," Vinsent Kornel, "Voices of Islam" (Westport, Connecticut), cild. 3, s. 16-17.

82. Kamali. "Principles of Halal and Haram," Halal Development Corporation, "The Essence of Halal", s. 42 f.

83. Əl-Qaradavi. "Al-halal va al-haram", s. 63.

84. Bax: Nurbaiti Hamdan və Ramanən hesabatları. "Star", 11 sentyabr 2008, s. N43.

85. "Nyu Steyt Taymaz ov Kuala Lumpur". Dekabr 29, 2012, s.10.

86. Marko Timan. "Control of Halal Food Chains," Islam and Civilisational Renewal (Kuala Lumpur), 3.3, 2011, s. 538–542.

87. Əl-Qaradavi. "Al-halal va al-haram", s. 72.

88. Əl-Qaradavi. "Al-halal va al-haram", s. 53; Əbdül Halim Uveys, "Mavsuah əl-Fiqh al-Islami" (Egypt: Dar al-Wafa'), cild.1, s. 174.

89. Foltz. "Animals", s. 27.

90. Əl-Qaradavi. "Al-halal va al-haram", s. 61; Əl-Züheyli, "Al-Fiqh al-Islami", 3:659.
91. Əl-Qaradavi. "Al-halal va al-haram", s. 61.
92. İbn Rüşd. "Bidayat al-Mujtahid", 1:325f; Əl-Züheyli, "Al-Fiqh al-Islami", 3:661–3.
93. İbn Rüşd. "Bidayat al-Mujtahid", 1:327–8; Əl-Züheyli, "Al-Fiqh al-Islami", 3:663–4; Əl-Qaradavi, "Al-halal va al-haram", s. 55f.
94. Əbu Davud, "Sunan Abu Davud", (ing. dilinə tərcümə edən: Əhməd Həsən (Lahore: Sh. Ashraf, 1984), 2:1149, hədis nömr. 411. Bax: Kamali, "Principles", s. 153.
95. Əl-Qaradavi. "Al-halal va al-haram", s. 51–2.
96. Yenə orda. s. 51.
97. Kamali. "Principles", 369; Şabir, "Al-Qawaid", s. 244f.
98. "Majallah el-Ahkam-i Adliya and A Complete Code of Islamic Civil Law", tərc. C.R. Tyser. (Kuala Lumpur: The Other Press, 2003, repr.), Mad. 36. Bax: Kamali, "Principles", s. 371.
99. Şahidan Şəfi və Mohd Nor Osman. "Halal Certification: International Marketing Issues and Challenges," Kuala Lumpur, Malaya Universiteti, Biznes və Mühəsibatlıq fakültəsi, dərc edilməmiş dissertasiya işi, s. 2.
100. Roziana Hamsavi. "Bumis only Hold 30pc of Halal Certs," Nyu Steyt Taymaz ov Kuala Lumpur, 29 iyun 2011, s. 5.
101. Yenə orda.
102. Sabariyah Din. "Trading Halal Commodities: Opportunities and Challenges for the Muslim World" (Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Teknologi Malaysia, 2006), s. 20–21.

103. Roziana Hamsavi. "Bumis".

104. Şahidan Şəfi və Mohd Nor Osman. "Halal Certification: International Marketing Issues and Challenges," Kuala Lumpur, Malaya Universiteti, Biznes və Mühasibatlıq fakültəsi, dərc edilməmiş dissertasiya işi, s. 5.

105. <http://www.upc-online.org/slaughter/report/html>.

106. Bax: Məhəmməd Həşim Kamali. "Shariah and Civil Law: Toward a Methodology of Harmonisation," Islamic Law and Society (2007), s. 406–11.

